

ONDERZOEK NAAR DE TE VERWACHTEN ONTWIKKELING
VAN DE WERKGELEGENHEID

Rapport no. 287
(herzien)

Afdeling Streekonderzoek

Oktober 1957

INHOUD

	Blz.
HOOFDSTUK I INLEIDING	3
HOOFDSTUK II DE PROVINCIE ZEELAND	7
1. De huidige werkgelegenheid.	
2. Het latente arbeidsoverschot.	
3. De toekomstige ontwikkeling van de werkgelegenheid.	
4. Conclusies.	
HOOFDSTUK III DE PROVINCIE GRONINGEN	23
1. De huidige werkgelegenheid.	
2. Het latente arbeidsoverschot.	
3. De toekomstige ontwikkeling van de werkgelegenheid.	
4. Conclusies.	
HOOFDSTUK IV DE PROVINCIE FRIESLAND	30
1. De huidige werkgelegenheid.	
2. Het latente arbeidsoverschot.	
3. De toekomstige ontwikkeling van de werkgelegenheid.	
4. Conclusies.	
HOOFDSTUK V DE PROVINCIE DRENTE	37
1. De huidige werkgelegenheid.	
2. Het latente arbeidsoverschot.	
3. De toekomstige ontwikkeling van de werkgelegenheid.	
4. Conclusies.	
HOOFDSTUK VI NOORDOOSTELIJK OVERIJSEL	46
1. De huidige werkgelegenheid.	
2. Het latente arbeidsoverschot.	
3. De toekomstige ontwikkeling van de werkgelegenheid.	
4. Conclusies.	
HOOFDSTUK VII OOSTELIJK NOORDBRABANT	52
1. De huidige werkgelegenheid.	
2. Het latente arbeidsoverschot.	
3. De toekomstige ontwikkeling van de werkgelegenheid.	
4. Conclusies.	
HOOFDSTUK VIII NOORDELIJK LIMBURG BEWESTEN DE MAAS	60
1. De huidige werkgelegenheid.	
2. Het latente arbeidsoverschot.	
3. De toekomstige ontwikkeling van de werkgelegenheid.	
4. Conclusies.	
BIJLAGEN	67

HOOFDSTUK I

INLEIDING

Het Ministerie van Economische Zaken stelt een onderzoek in naar gebieden, die de aandacht van de overheid vragen inzake de in de toekomst te verwachten werkgelegenheid. Voorlopig zijn als zodanig aangewezen de expulsiegebieden (Groningen, Friesland, Drente, noordoostelijk Overijsel en Zeeland) en de gebieden met een groot bevolkingsoverschot (een belangrijk gedeelte van oostelijk Noordbrabant en noordelijk Limburg bewesten de Maas).

Aan het Landbouw-Economisch Instituut, afdeling Streekonderzoek, komt in het kader van het bedoelde onderzoek de taak toe de in de toekomst te verwachten agrarische werkgelegenheid te bepalen en daarnaast aan te geven, welk gedeelte van het latente arbeidsoverschot verwacht kan worden af te vloeien. In concreto dient dus door de afdeling Streekonderzoek te worden bepaald:

1. de bestaande agrarische werkgelegenheid;
2. de te verwachten toekomstige agrarische werkgelegenheid;
3. het latente agrarische arbeidsoverschot;
4. de te verwachten afvloeiing van dit overschot.

De termijnen, waarover de prognoses zich uitstrekken, zijn vijf en tien jaar, of tot ultimo 1961 en tot ultimo 1966.

De methode ter bepaling van de in de punten 1-4 genoemde grootheden is als volgt:

Ad 1 en 3. De huidige agrarische werkgelegenheid wordt gelijk gesteld aan de arbeidsbezetting, zodat aan de werkgelegenheid geen normatief karakter wordt gegeven. Wel zal een zekere correctie nodig zijn in verband met de onder 3 genoemde latente werkloosheid. Indien immers de totale arbeidsbezetting als maatstaf geldt voor de werkgelegenheid, is daarin tevens de verborgen (latente) werkloosheid besloten. Het latente arbeidsoverschot, zoals dat hier wordt bedoeld, vindt zijn weerslag in een verminderde arbeidsefficiency. Andere factoren, die op de arbeidsefficiency invloed hebben (met name valt hierbij te denken aan geringe bedrijfsomvang) zijn voor de bepaling van het latente arbeidsoverschot echter niet relevant.

Het is dan ook niet mogelijk exact te bepalen welk gedeelte van een toch al moeilijk constateerbare achterstand in efficiency aan latente werkloosheid moet worden toegerekend. Daar bovendien deze vorm van werkloosheid over het algemeen gering is voor vreemde arbeidskrachten, zal zij hier alleen betrokken worden op de meewerkende boerenzoons. Een overschot daarvan zal aan de hand van de opvolgingsmogelijkheden worden bepaald.

De arbeidsbezetting wordt gesplitst in vier categorieën, te weten:

- a. bedrijfschefs in land- en tuinbouw (bron: C.B.S.);
- b. meewerkende zoons van boeren en tuinders (bronnen: C.B.S. en L.E.I.);
- c. agrarische werknemers (bronnen: C.B.S., L.E.I. en B.P.L.);
- d. vrouwelijke arbeidskrachten (bron: C.B.S.).

Ad 2. De te verwachten ontwikkeling van de werkgelegenheid tot 1961, resp. tot 1966, is de resultante van een aantal factoren, die hieronder worden genoemd. Per gebied zal de betekenis dezer factoren moeten worden vastgesteld.

- a. De wijziging van de oppervlakte cultuurgrond, resulterend uit vermeerdering door inpoldering en ontginning en vermindering door woning- en wegenbouw e.d. De schattingen met betrekking tot de toekomstige ontwikkeling hieromtrent berusten op de gegevens, die ten aanzien van cultuurgrondwinst en -verlies bekend zijn. Ook verbetering van bestaande cultuurgrond moet hierbij in rekening worden gebracht 1).
- b. Wijziging van de bedrijfsgrootte. De historische ontwikkeling en de huidige situatie vormen de grondslag voor de prognose naast de op dit punt levende denkbeelden van de agrarische bevolking en van de beleidsinstellingen.
- c. Wijzigingen in het productieplan. Het is niet mogelijk steekhoudende opmerkingen te maken omtrent de in de toekomst te verwachten in- en extensivering. Er zijn te veel onzekere factoren, die hierop invloed hebben, waaronder de toekomstige marktverhoudingen (Euromarkt!) de belangrijkste plaats innemen.

1) Mede doordat deze verbetering veelal met bedrijfssanering gepaard gaat behoeft zij niet altijd apart te worden vermeld.

Afgezien van eventueel aan te geven tendenties, b.v. in de richting van toeneming van de tuinbouw, zal worden aangenomen, dat er geen wijzigingen in het produktieplan optreden. Slechts in een enkel geval (Noord-Limburg), waar een uitbreiding van de tuinbouw zeer evident lijkt te zijn, zal in de prognose met deze verandering in het produktieplan rekening worden gehouden.

d. Veranderingen van de mechanisatie- en rationalisatiegraad. Opnieuw zal de verwachting gebaseerd moeten zijn op de bestaande situatie en de historische ontwikkeling naast de aanwezige mogelijkheden.¹⁾

e. Wijziging van de arbeidstijd. Het lijkt waarschijnlijk, dat de arbeidstijd althans van de agrarische werknemers in de toekomst zal dalen. Omtrent de omvang en de geleidelijkheid of het tijdstip van schoksgewijs optreden van deze daling kan echter niets met zekerheid worden voorspeld. Factor e is dan ook slechts pro memorie aangegeven.

f. Indien wordt gesproken over de werkgelegenheid voor mannelijke arbeidskrachten zal aan de te verwachten wijziging van het aantal vrouwelijke arbeidskrachten aandacht moeten worden besteed. Met name voor het bepalen van de arbeidsefficiency en de huidige werkgelegenheid zal eveneens met het vrouwelijke arbeidsaanbod (hoofdzakelijk van meewerkende familieleden) rekening moeten worden gehouden.

De factoren welke van invloed zijn op de toekomstige ontwikkeling van de werkgelegenheid, zijn niet autonoom, doch interdependent. Om een voorbeeld te noemen de mechanisatie op de bedrijven is o.a. mede afhankelijk van bedrijfs-grootte, arbeidsbezetting en produktieplan. Een wijziging in de laatstgenoemde factoren zal naar alle waarschijnlijkheid ook veranderingen teweeg brengen in de mechanisatiegraad. Met deze interdependentie is bij de schattingen zoveel mogelijk rekening gehouden.

ad 4. Rekening houdend met eventuele afvloeiingsweerstand zou de vermindering van het latente arbeidsoverschot moeten worden bepaald. Daarbij zou bovendien aan de leeftijdsindeling

1) Veelal hebben mechanisatie en rationalisatie speciaal invloed op de vraag naar seizoenarbeid; vooral voor de seizoenwerkzaamheden zijn zij belangrijk.

van de afvloeiende boerenzoons aandacht moeten worden besteed. Gezien de moeilijkheden bij het bepalen van de latente werkloosheid en de vermindering daarvan is deze vermindering opgenomen onder ad 2d.

Daar op de hier vermelde wijze de toekomstige werkgelegenheid (inclusief de te verwachten afvloeiing van het latente overschot van agrarische arbeidskrachten) kan worden bepaald is aan de vraagstelling voldaan.

In het volgende zal nu een schatting worden gemaakt van de verschillende factoren en grootheden per provincie en per gebied. Zoveel mogelijk zal provinciegewijs op de betekenis der factoren schattenderwijs worden ingegaan, terwijl per gebied slechts de berekeningsresultaten worden weergegeven. Voor vele factoren geldt immers, dat alleen voor enigszins belangrijke gebieden (naar omvang gemeten) steekhoudende opmerkingen en prognoses kunnen worden gemaakt.

Het leek aanbeveling te verdienen bij wijze van voorbeeld voor één provincie iets uitvoeriger in te gaan op de gevolgde werkmethode en de overige gebieden aan een globaler beschouwing te onderwerpen, omdat de methodologische bijzonderheden dan genoegzaam bekend zijn. Als voorbeeld is de provincie Zeeland gekozen.

Het is nuttig in deze algemene inleiding het toch al gebruikelijke voorbehoud bij prognoses extra te onderstrepen. De toekomstige werkgelegenheid is afhankelijk van vele moeilijk te kwantificeren factoren, waarbij de invloed van het aanbod van arbeidskrachten de grootste moeilijkheid vormt. Wijzigingen van het aanbod, op zichzelf afhankelijk van een hele scala van demografische, economische en sociologische factoren, veroorzaken een aanpassing van de vraag (via mechanisatie, rationalisatie en sanering), zodat in feite de sterkste van de beide zijden der totale agrarische arbeidsmarkt de werkgelegenheid bepaalt.

Daarnaast treden ook onderlinge verschuivingen tussen de aanbodcategorieën op. In het volgende is getracht de toekomstige werkgelegenheid zoveel mogelijk autonoom te bepalen, waarbij echter het aanbod noodzakelijkerwijs mede bepalend is voor de invloed van de diverse factoren op de werkgelegenheid.

HOOFDSTUK II DE PROVINCIE ZEELAND

§ 1. De huidige werkgelegenheid

Zoals is besproken in de inleiding is de meest zinvolle benadering van de werkgelegenheid mogelijk door uit te gaan van de arbeidsbezetting. Deze arbeidsbezetting valt uiteen in een drietal categorieën, waarbij bovendien met de vrouwelijke arbeidskrachten rekening moet worden gehouden. Achtereenvolgens zullen de diverse categorieën worden besproken.

a. Het aantal bedrijfshoofden kan globaal gelijk worden gesteld aan het aantal bedrijven. Het totale aantal land- en tuinbouwbedrijven bedroeg in mei 1955: 12.924. Hiervan waren echter 1.870 landbouwbedrijven beneden 1 ha en bovendien nog 1.500 bedrijven van 1 ha en groter, welke niet door landbouwers of tuinders werden geleid. Volledige land- en tuinbouwbedrijven waren er dus 9.554; dit zijn dus de bedrijven waarop bedrijfs-
hoofden met hoofdberoep landbouwer of tuinder aanwezig zijn. Ter vergelijking diene, dat het aantal in 1947 nog 10.053 bedroeg.

b. Het aantal meewerkende boerenzoons is niet nauwkeurig bekend. Het bedroeg in 1947 volgens de volks- en beroepstelling 3.938. In 1950 was volgens de arbeidskrachtentelling het aantal meewerkende gezinsleden (in Zeeland is dat ongeveer het aantal zoons) ongeveer 3.900 en in 1953 volgens dezelfde telling ongeveer 3.300. Het aantal tijdelijk meewerkende zoons was van 1950 tot 1953 sterk afgenomen, het aantal vast meewerkende zoons nam echter toe. Het aantal kan voor 1955 op ongeveer 3.300 worden geschat, waarvan er, op grond der enquêteresultaten van een door het L.E.I. verricht onderzoek, 2.900 als vast meewerkend kunnen worden aangemerkt. De verhouding tussen het aantal zoons en het aantal bedrijven in Zeeland is gezond te noemen.

c. Het aantal vreemde arbeidskrachten bedroeg volgens het B.P.L. in 1955 12.773, van wie 8.721 vaste arbeiders, d.w.z. minstens 6 maanden in de landbouw gewerkt hebbende. Volgens de volks- en beroepstelling was het aantal arbeiders in 1947 ongeveer 14.850

en volgens de in 1952 door het L.E.I. gehouden enquête 14.753, welk cijfer overeenkomt met dat van de arbeidskrachtentelling van 1953. Het B.P.L. telt vooral minder losse arbeiders, van wie inderdaad kan worden aangenomen, dat hun aantal in de laatste jaren sterk is afgenomen. Te wijzen valt hierbij op de cultuurtechnische werken, waarin vele arbeiders een plaats hebben gevonden. Omdat ook andere categorieën arbeiders in de B.P.L.-cijfers zijn opgenomen kan het aantal vaste en losse landarbeiders afgerond worden op 8.500, resp. 4.000.

d. Het aantal vaste vrouwelijke arbeidskrachten boven de 14 jaar was volgens de arbeidskrachtentelling in 1950 en 1953 resp. ongeveer 2.900 en bijna 2.800. Daarbij wordt echter opgegeven, dat in 1953 ongeveer 70% van haar minder dan acht maanden werkte. Het aantal door tijdelijke vrouwelijke arbeidskrachten gewerkte arbeidsjaren bedroeg resp. 579 en 323.

Het is moeilijk de vrouwelijke arbeid naar tijdsduur en waarde te schatten, met name indien zij door meewerkende gezinsleden wordt verricht. Het lijkt beter in plaats van het aantal vrouwelijke arbeidskrachten op te geven de in volwaardige arbeidskrachten omgerekende vrouwelijke arbeid.¹⁾ Het aantal volwaardige arbeidskrachten bedroeg in 1950 en 1953 resp. ongeveer 1.250 en 1.000. Dit aantal neemt dus vermoedelijk snel af en kan voor 1955 worden geschat op 800, hoewel de cijfers eigenlijk te onbetrouwbaar en gering in aantal zijn.

Het totale aantal mannelijke arbeidskrachten kan voor 1955 dus gesteld worden op 26.850, van wie 20.950 vaste en 5.900 tijdelijke. Gelet op de leeftijdsopbouw en de per jaar verrichte arbeid van deze arbeidskrachten is het aantal volwaardige arbeidskrachten²⁾ hieraan niet gelijk (zie voor de omrekening tot volwaardige arbeidskrachten bijlage 1). Een volwaardige arbeidskracht is gelijk te stellen aan een manjaar van een volwassen arbeider.

1) Een volwaardige arbeidskracht is een valide mannelijke arbeidskracht van 20 tot 60 jaar.

2) Waar verder in dit rapport de afkorting v.a.k. wordt gebruikt, wordt hiermee bedoeld volwaardige arbeidskracht(en).

Tabel Z 1

DE ARBEIDSKRACHTEN IN ZEELAND

Landbouwgebied	Aantal mannelijke arbeidskrachten						Vrouwelijke arbeidskrachten in v.a.k.	Totaal aantal v.a.k.
	landbouwers en tuinders	overige bedrijfs- hoofden van be- drijven van 1 ha en groter	vast meewerkende boerenzoons	tijdelijk meewerkende boerenzoons	vaste arbeiders 1)	losse arbeiders 1)		
Tholen en St. Philipsland	1.059	199	300	30	960	650	85	2.435
Schouwen en Duiveland	1.077	86	200	50	740	540	39	2.025
Noord-Beveland	323	73	80	30	700	200	15	1.120
Zuid-Beveland	2.349	480	700	130	2.450	940	220	5.620
Walcheren	1.462	198	380	30	810	420	115	2.745
Westelijk Zeeuws-Vlaanderen	1.456	203	400	40	1.250	485	134	3.060
Oostelijk Zeeuws-Vlaanderen	1.828	261	840	90	1.600	765	192	4.365
Geheel Zeeland	9.554	1.500	2.900	400	8.500	4.000	800	21.470
Omrekeningsfactor v.a.k.2)	0,90	0,40	0,91	0,20	0,92	0,23	-	-

1) Hierin is het in Zeeland zeer geringe aantal "overige meewerkende familieleden" begrepen.

2) Voor de afzonderlijke gebieden zijn deze factoren iets afwijkend, i.v.m. leeftijdsopbouw en tijdsduur van meewerken.

Voor de omrekening tot volwaardige arbeidskrachten zijn enkele veronderstellingen gemaakt. De belangrijkste is, dat de leeftijdsopbouw der diverse categorieën arbeidskrachten sedert 1947 niet is gewijzigd. De 1.500 bedrijfshoofden, die geen landbouwer of tuinder zijn, zijn gesteld op een volwaardigheid van 0,40. Van de meewerkende zoons is aangenomen, dat alle tijdelijk meewerkende zoons jonger zijn dan 21 jaar en dat zij gemiddeld drie maanden in de landbouw werkzaam zijn.¹⁾

De leeftijdsopbouw van de vaste arbeiders is gelijkgesteld aan die van de losse. Ook van de tijdelijk vreemde arbeidskrachten is een driemaandelijke gemiddelde arbeidstijd aangenomen.

Het totale aantal volwaardige arbeidskrachten was nu als volgt in 1955:

bedrijfshoofden:	$9.554 \times 0,90 =$	8.610
	$1.500 \times 0,40 =$	600
zoons:	$2.900 \times 0,91 =$	2.640
	$400 \times 0,20 =$	80
arbeiders:	$8.500 \times 0,92 =$	7.820
	$4.000 \times 0,23 =$	920
vrouwelijke arbeidskrachten	$=$	800
		<u>21.470</u>

Op gelijke wijze berekend; is het aantal arbeidskrachten en hun volwaardigheid in de delen van Zeeland neergelegd in tabel Z 1.

1) Met dit lage gemiddelde is het niet permanent werkende aantal vaste arbeidskrachten gecompenseerd. Op grond van arbeidsfilm en werkloosheidscijfers is nl. een werktijd van 4-5 maanden waarschijnlijk.

§ 2. Het latente arbeidsoverschot

Overeenkomstig hetgeen in de algemene inleiding is opgemerkt wordt het latente arbeidsoverschot hier alleen betrokken op de meewerkende boerenzoons. Het beeld daaromtrent is in Zeeland gunstig. Indien men het aantal zoons beneden de 26 of 28 jaar relateert op het aantal bedrijven, dat verwacht kan worden per jaar vrij te komen, kan zeker niet van een te grote "generatiedruk" worden gesproken. Slechts in oostelijk Zeeuws-Vlaanderen is van een gering boerenzoonsoverschot sprake, gezien in het licht van de opvolging. Een afneming van het aantal zoons met 70 is echter ook daar voldoende om de balans in evenwicht te brengen.¹⁾

Hoewel over de latente werkloosheid van vreemde arbeidskrachten niet wordt gesproken - de vermindering ervan blijkt uit de te verwachten rationalisatie - lijkt het nuttig wel in te gaan op de seizoenwerkloosheid. In overeenstemming met de gunstige arbeidsproductiviteitscijfers, die nog ter sprake zullen komen, is de door de G.A.B.-kantoren opgegeven minimale agrarische werkloosheid in Zeeland zeer gering (± 40). De maximale werkloosheid is aanzienlijk groter en bedraagt ongeveer 1.100 (in januari); vóór 1954 was de seizoenwerkloosheid nog veel groter (ongeveer 1.700).

De vermindering na 1953 vindt zijn oorzaak in de sinds dat jaar vnl. op Tholen en Schouwen en Duiveland optredende werkgelegenheid in de winterperiode voor cultuurtechnische werken.²⁾ De cijfers van het G.A.B. omvatten logischerwijs alleen de opgegeven feitelijke werklozen.

Concluderend kan worden opgemerkt, dat het latente arbeidsoverschot in Zeeland zeer gering is. Per landbouwgebied gemeten is het verwaarloosbaar; per kleiner gebied zal het slechts enkele zoons omvatten. Er is uiteraard dan ook geen reden te verwachten, dat in de toekomst een afvloeiing uit de landbouw uit dezen hoofde zal optreden, behalve in Zeeuws-Vlaanderen.

1) Het "overschot" aan boerenzoons wordt hier dus in verband gebracht met de generatiedruk. Het huidige overschot bestaat eigenlijk uit alle zoons, die ouder zijn dan de normleeftijd (b.v. 27 jaar) en dat is bijna 30% van het totale aantal zoons. Het lijkt niet reëel met de afvloeiing daarvan apart rekening te houden.

2) In de winterperiode is machinale uitvoering van cultuurtechnische werken minder goed mogelijk. Vgl. het Jaarverslag 1956 van de Cultuurtechnische Dienst en de Herverkavelingscommissie Zeeland (o.a.), blz. 64.

Wel is de seizoenwerkloosheid van betekenis. Voordat de herverkavelingen een aanvang namen waren er vooral op Tholen en St. Philipsland en op Schouwen en Duiveland veel seizoenwerklozen; relatief zijn daar, zoals uit de cijfers blijkt, ook de meeste losse arbeiders. In totaal neemt het aantal losse arbeiders af, in overeenstemming met de egalisering der jaarlijkse arbeidsbehoefte. Het schepper van aanvullende werkgelegenheid in de winterperiode (december t/m april) blijft echter gewenst.

§ 3 . De toekomstige ontwikkeling van de werkgelegenheid

Overeenkomstig de in de inleiding ter zake gemaakte afspraken zullen achtereenvolgens de factoren, die de toekomstige werkgelegenheid bepalen, worden besproken.

a. De verandering van de oppervlakte cultuurgrond

Het is moeilijk voor Zeeland de toeneming van de oppervlakte cultuurgrond door inpoldering (ontginning is in Zeeland van ondergeschikt belang) te schatten voor een vijf- of een tienjarige periode. Ongetwijfeld zullen, mede in het kader van de Deltaplanwerken, in de toekomst de inpolderingen van grote betekenis zijn, b.v. in de Zandkreek en de Ooster- en Westerschelde, maar het is niet te verwachten, dat deze inpolderingen reeds binnen tien jaar hun invloed op de agrarische werkgelegenheid zullen doen gelden.¹⁾ Slechts op het eiland Tholen zal een geringe uitbreiding van de werkgelegenheid door inpoldering van een kreek plaats hebben.

De vermindering van de cultuurgrond door gebruik voor industrie, wegen, woningbouw en ontspannings- en ontwikkelingsruimte is in het verleden gering geweest. Van 1950 t/m 1955 is volgens het C.B.S. 483 ha aan de oppervlakte cultuurgrond onttrokken. Het is niet onmogelijk, dat in de toekomst door industrievestiging en woning- en andere bouw een grotere afneming van de agrarische cultuurgrond zal optreden.²⁾ Zij zal echter nauwelijks boven de 1% per jaar uitkomen en dus in vijf en tien jaar te verwaarlozen zijn.

1) Het ligt bovendien in de bedoeling een groot gedeelte van de landaanwinning voor recreatiedoeleinden te gebruiken.

2) Ook hierbij zullen de Deltawerken een rol spelen.

Concluderend kan deze eerste factor dus van geen betekenis worden genoemd.

b. Verandering van de bedrijfsgrootte

Zoals vrijwel overal in Nederland heeft ook in Zeeland een zekere concentratie van de bedrijfsgrootte plaats. Het aantal kleine bedrijven (1-5 ha) neemt af (van 1950-1955 met 6%, of ruim 1% per jaar) evenals het aantal bedrijven boven 20 ha (4% in vijf jaar), terwijl het aantal bedrijven van 5-20 ha toeneemt (3% in vijf jaar). Het totale aantal bedrijven is hierdoor eveneens afgenomen (2% in vijf jaar), terwijl de gemiddelde bedrijfsgrootte een zeer geringe stijging onderging.

De vermindering van het aantal grote bedrijven heeft nauwelijks invloed op de werkgelegenheid, maar wel doet daling van het aantal kleine bedrijven de werkgelegenheid afnemen. Vergroting van een bedrijf beneden de 5 ha doet nl. over het algemeen niet de behoefte aan een extra werkkraacht op die bedrijven ontstaan. Gemiddeld neemt een volwaardige arbeidskracht in Zeeland 6,2 ha voor zijn rekening, maar op de kleine bedrijven ligt dit aantal lager, op de grote hoger. Een van de oorzaken voor dit verschil is de grotere intensivering op de kleine bedrijven, maar daarnaast is ook van minder grote efficiency en niet-volledig-bezet-zijn der aanwezige arbeidskrachten sprake. Indien nu daardoor de vergroting van een klein bedrijf de werkgelegenheid op zichzelf niet doet toenemen, zal de daling van het totale aantal bedrijven, die het noodzakelijke complement van bedrijfsvergroting vormt, de werkgelegenheid doen dalen. Globaal gesproken neemt de werkgelegenheid bij bedrijfssanering af, evenredig met de vermindering van het aantal bedrijven, doch niet in even sterke mate, doordat de daling van de werkgelegenheid alleen betrekking heeft op het aantal bedrijfshoofden. Rekening houdend met de toeneming van het aantal bedrijven ten gevolge van afnemings van het aantal grote bedrijven - waardoor het aantal bedrijfshoofden toeneemt met vermindering van het aantal meewerkende zoons - kan de vermindering van de werkgelegenheid van 1950-1955 door bedrijfssanering op 1% worden gesteld.

Het is te verwachten, dat ingevolge de herverkavelingen en de daarmee gepaard gaande bedrijfssaneringen de daling van de werkgelegenheid belangrijker zal worden. Dit spreekt des te meer,

indien men rekening houdt met de bij de beleidsinstanties levende denkbeelden omtrent de sanering. Anderzijds kan alleen daar een ingrijpende sanering worden verwacht, waar het aantal kleine bedrijven groot is. In Zeeland is dat vooral het geval op Tholen en St. Philipsland. (62% der bedrijven is < 5 ha) en in mindere mate op Zuid-Beveland (56%), waarbij in aanmerking moet worden genomen, dat in het laatste gebied het aantal tuinbouwbedrijven < 5 ha groot is. Met name op Noord-Beveland en in Zeeuws-Vlaanderen is het aantal bedrijven < 5 ha gering (30% van het totaal).¹⁾ De verwachtingen ten aanzien van de invloed der bedrijfssaneringen variëren dus sterk per gebied. De bovenstaande overwegingen leiden tot de in tabel Z 2 neergelegde prognoses.

Tabel Z 2

GESCHATTE AFNEMING VAN DE WERKGELEGENHEID DOOR BEDRIJFSSANERING

Landbouwgebied	Afneming in procenten van					
	de werkgelegenheid		alle bedrijven		bedrijven < 5 ha	
	tot 1962	tot 1967	tot 1962	tot 1967	tot 1962	tot 1967
Tholen en St. Philipsland	5	10	12½	25	25	50
Schouwen en Duiveland	3	6	6	12	15	30
Noord-Beveland	1½	3	5	10	15	30
Zuid-Beveland	3	6	8	16	15	30
Walcheren	2½	5½	6	12	15	30
Westelijk Zeeuws-Vlaanderen	1½	3	4½	9	15	30
Oostelijk Zeeuws-Vlaanderen	1	2½	4½	9	15	30
Geheel Zeeland	2½	5	6	13	15	30

c. Wijziging van het produktieplan

Het is vrijwel onmogelijk de factoren, die op het grondgebruik invloed hebben, voor de toekomst te schatten. Er zal dan ook worden volstaan met enkele kwalitatieve beschouwingen over de veranderingen, welke zich eventueel in het produktieplan zullen kunnen voordoen. De invloed van de conjunctuur,

1) Deze cijfers worden in sterke mate ongunstig beïnvloed door de bedrijven, waarvan het bedrijfshoofd buiten de landbouw werkzaam is.

de Euromarkt, de vraag- en aanbodverhoudingen in het buitenland, enz. zijn immers moeilijk exact te voorspellen. Deze factoren zijn zowel bepalend voor de aard van de produkten als voor de in- en extensivering; zij bepalen immers de afzet van agrarische produkten. Men kan generaliserend niet verder gaan dan opmerken, dat de aanvankelijke intensiveringtendenties van na de oorlog zijn omgezet in een, overigens zeer geringe, tendentie tot extensivering. De arbeidsmarktverhoudingen spelen hier ook mee, maar vormen toch in belangrijke mate eveneens de resultante van het afzetpatroon.

In Zeeland is de na-oorlogse intensivering te constateren geweest aan een vermindering van de oppervlakte grasland bij een stijgende rundveebezetting, aan een, zij het onregelmatige, geringe toeneming van het boomgaardenareaal en aan een toeneming van de oppervlakte peulvruchten. De verschuivingen waren echter vrij gering en gevarieerd. B.v. is ook de varkensstapel en de met aardappelen bepote oppervlakte verminderd.

In de toekomst mag, gezien de te verwachten afzetverhoudingen eerder extensivering dan intensivering van de landbouw worden verwacht, doch anderzijds bestaat er een reële mogelijkheid tot uitbreiding van het tuinbouwareaal; het laatste zal echter pas effectief worden na verbetering van de afzetmogelijkheden door uitvoering van het Deltaplan. De extensivering ligt gedeeltelijk ook al besloten in de onder b genoemde bedrijfs-groottesanering. Over het geheel genomen kan in de komende tien jaren de invloed der extensivering echter worden verwaarloosd.

De bovenstaande tendenties gelden voor alle delen van Zeeland in meer of mindere mate. De uitbreiding van de fruitteelt is met name in Zeeuws-Vlaanderen en Walcheren van belang, maar absoluut gezien is zij daar nog van weinig betekenis. De oppervlakte grasland neemt over het algemeen af, maar vooral op Zuid-Beveland en Walcheren en in Zeeuws-Vlaanderen. Het lijkt niet onwaarschijnlijk, dat in Zeeuws-Vlaanderen de tuinbouw zich verder zal ontwikkelen, al zijn de afzetvoorwaarden er tot nu toe niet gunstig geweest. Door de Benelux kan daarin verandering komen.

d. Verandering van de mechanisatie- en rationalisatiegraad

Verbetering van mechanisatie en rationalisatie heeft een vermindering van de arbeidsbehoefte tot gevolg. Gedeeltelijk is dat al gebleken onder 2, waar is aangegeven, dat bedrijfsvergroting door een betere arbeidsefficiency geen grotere arbeidsbehoefte mee hoeft te brengen.

In Zeeland is de landbouw behoorlijk gemechaniseerd. Het aantal trekkers per 100 bedrijven ≥ 1 ha is er in vergelijking met het algemene beeld in Nederland hoog, doch in vergelijking met de zeekleigebieden¹⁾ matig, zoals blijkt uit tabel Z 3.

Tabel Z 3

AANTAL TREKKERS EN AANTAL PK

Landbouwgebied	Aantal trekkers per 100 bedrijven > 1 ha	Aantal pk per 100 be- drijven > 1 ha
Tholen en St. Philipsland	30	750
Schouwen en Duiveland	52	1.250
Noord-Beveland	63	2.200
Zuid-Beveland	52	1.700
Walcheren	20	430
Westel. Zeeuws-Vlaanderen	50	1.600
Oostel. Zeeuws-Vlaanderen	35	1.050
Geheel Zeeland	42	1.250
Zeekleigebieden 1)	50	1.400
Nederland	20	410

Bron:
C.B.S.

1) Dit percentage wordt in sterke mate door de nieuwe zeekleigebieden beïnvloed.

Over het algemeen kan het aantal trekkers als een eerste indicatie voor de mechanisatie worden beschouwd. Het overige werktuigengebruik vertoont in Zeeland ongeveer hetzelfde beeld.

De mechanisatie blijkt dus in Zeeland bevredigend te zijn, waarbij Tholen en St. Philipsland, Walcheren en oostelijk Zeeuws-Vlaanderen een relatief ongunstig beeld vertonen, hetgeen voor beide eerstgenoemde gebieden mede te verklaren is uit het grote aantal kleine bedrijven.

Ongetwijfeld kan in Zeeland de mechanisatie nog toenemen.

1) A.W.G. Koppejan: "De motorisatie van de Nederlandse landbouw",
(Overdruk C.P.B., no. 40)

Door de reeds vrij sterke ontwikkeling mag men er echter niet te hoge verwachtingen van hebben. In Zeeland was b.v. het door ir. Koppejan in 1970 verwachte aantal trekkers¹⁾ in 1955 al bereikt (in geheel Nederland was dit medio 1957 het geval) en ook indien men het toekomstige aantal trekkers hoger schat kan toch de toeneming niet groot meer zijn. Dit geldt in even sterke mate voor de overige werktuigen. Vooral op Zuid-Beveland en ook wel op Noord-Beveland en Schouwen en Duiveland is de mechanisatie al zeer gunstig te achten; in de overige gebieden zal zij nog kunnen toenemen, maar toch een relatief geringe invloed op de werkgelegenheid hebben. Bij de toeneming van de mechanisatie valt meer in het bijzonder te denken aan de bieten-teelt, die in Zeeland - relatief vooral Tholen en St. Philipsland, Schouwen en Duiveland en Noord-Beveland - zeer belangrijk is en aan de fruitteelt, speciaal Zuid-Beveland en in mindere mate Tholen en St. Philipsland en Schouwen en Duiveland. Over de gehele linie is bovendien een toeneming van het aandeel van de sterk gemechaniseerde loonbedrijven in de totale arbeidsvoorziening te verwachten.

De over de mechanisatie gemaakte opmerkingen gelden in ongeveer gelijke mate voor de rationalisatie. Het is te verwachten, dat de rationalisatie in de landbouw in de toekomst nog van groot belang zal zijn. In het verleden is in de landbouw aan rationalisatie minder aandacht besteed dan in andere sectoren van het economisch leven. Dit hangt ten dele samen met de structuur van de landbouw i.c. het grote aantal kleine ondernemingen en ten dele met het feit, dat de factor arbeid steeds in overvloed aanwezig is geweest. Door de stijging van de lonen in het laatste decennium is de arbeid als kostenelement van veel grotere betekenis geworden, terwijl bovendien het verminderde aanbod van arbeidskrachten dwingt tot een grotere efficiency bij de aanwending van de factor arbeid. Van niet te onderschatten betekenis is voorts het feit, dat de voorlichting over arbeidsbesparende werkmethoden, e.d. in de laatste jaren op gang is gekomen. In dit verband dient het Instituut voor Landbouwtechniek en Rationalisatie te Wageningen te worden genoemd, dat in dit opzicht baanbrekend werk (heeft) verricht.

1) A.W.G. Koppejan: "De motorisatie van de Nederlandse landbouw" (C.P.B.-overdruk 1955).

Het is, gezien de organisatie van het landbouwbedrijf en de gebezigde werkmethoden te verwachten, dat de factor rationalisatie in alle gebieden van Zeeland een belangrijke rol zal spelen. De rationalisatie die het gevolg is van bedrijfssanering is reeds onder factor t begrepen¹⁾. Daardoor zal de factor rationalisering op zichzelf weinig variatie vertonen per gebied; wel valt vooral in de herverkavelingsgebieden een belangrijke verbetering van de efficiency te verwachten.

Omtrent de ten gevolge van mechanisatie en rationalisatie te verwachten daling van de werkgelegenheid - zie tabel Z 4 - kan nog worden opgemerkt, dat de mechanisatie speciaal invloed zal hebben op de vraag naar tijdelijke arbeidskrachten. De seizoentoppen in de werkzaamheden in zomer en herfst (bieten!) zullen worden afgevlakt (men denke ook aan de loonwerkers).

Overigens zal de mechanisatie en de rationalisatie vooral de behoefte aan vreemde arbeidskrachten doen dalen evenals die aan meewerkende zoons op de gezinsbedrijven.

Rekening houdend met de geschetste gebiedsgewijze verschillen in mechanisatie- en rationalisatiegraad en met de mogelijkheden in verband met bedrijfsgrootte en gebruikelijk produktieplan is de volgende prognose omtrent de invloed van mechanisatie en rationalisatie mogelijk²⁾.

Tabel Z 4

GESCHATTE AFNEMING VAN DE WERKGELEGENHEID
DOOR MECHANISATIE EN RATIONALISATIE

Landbouwgebied	Afneming in procenten v.d. werkgelegenheid	
	tot 1962	tot 1967
Tholen en St. Philipsland	6	12
Schouwen en Duiveland	3½	7
Noord-Beveland	2½	5
Zuid-Beveland	4	8
Walcheren	5	10
Westelijk Zeeuws-Vlaanderen	4	8
Oostelijk Zeeuws-Vlaanderen	6	12
Geheel Zeeland	4½	9

- 1) Hieruit b.v. blijkt de onderlinge afhankelijkheid van de verschillende factoren, die de toekomstige werkgelegenheid beïnvloeden; omgekeerd heeft b.v. ook de toeneming van het aantal ha per v.a.k. invloed op de sanering.
- 2) Het is gebruikelijk bij het maken van prognoses enig voorbehoud te maken; het is hier de plaats om voor de onderhavige prognose op dit voorbehoud speciaal de nadruk te leggen. Mechanisatie en rationalisatie, hier als min of meer autonome factoren beschouwd, zijn in feite in sterke mate afhankelijk van het aanbod van arbeidskrachten, waarop vele factoren invloed hebben.

e. Omtrent de arbeidstijd zijn geen steekhoudende prognoses mogelijk. De te verwachten geleidelijke vermindering van de arbeidstijd zal een vergroting van de werkgelegenheid, gemeten in arbeidskrachten, tot gevolg hebben. Wordt in zijn algemeenheid al de werktijd pro memorie genoemd, voor Zeeland geldt dat nog in sterkere mate i.v.m. de relatief reeds korte arbeidstijd.

f. Wijziging van het aandeel van de vrouwelijke arbeidskrachten in de arbeidsbezetting.

In Zeeland is het aandeel van het aanbod van vrouwelijke arbeidskrachten in het totale arbeidsaanbod gering¹⁾. Het bedraagt in volwaardige arbeidskrachten gemeten slechts 4%. Zelfs een belangrijke afneming van de door vrouwen verrichte arbeid heeft dus een ondergeschikte invloed op de vraag naar arbeid van mannelijke arbeidskrachten. Vermoedelijk zal bovendien de vrouwenarbeid niet teruglopen; zij heeft in hoofdzaak een seizoensmatig karakter en is voornamelijk in de tuinbouw (klein fruit) van belang.

Resumerend kan worden opgemerkt, dat het slechts twee factoren zijn, die in Zeeland de toekomstige werkgelegenheid zullen beïnvloeden, nl. de bedrijfssanering en de vergroting van de mechanisatie- en rationalisatiegraad. De invloed van deze beide factoren is aangegeven in tabel Z 5, waarin bovendien met de andere factoren, voor zover nodig, is rekening gehouden. In totaal valt voor Zeeland dus een werkgelegenheidsdaling van ruim 1% per jaar te verwachten, waarbij echter naar de onderscheiden gebieden nog belangrijke verschillen bestaan.

Tabel Z 5

VERWACHTE TOTALE AFNEMING VAN DE WERKGELEGENHEID

Landbouwgebied	Afneming in procenten van de werkgelegenheid	
	tot 1962	tot 1967
Tholen en St. Philipsland	10	22
Schouwen en Duiveland	6½	13
Noord-Beveland	4	8
Zuid-Beveland	7	14
Walcheren	7½	15
Westel. Zeeuws-Vlaanderen	5½	11
Oostel. Zeeuws-Vlaanderen	7	15
Zeeland	7	14

1) Relatief, in vergelijking met de andere zeekleigebieden, is het echter nog vrij hoog.

De werkgelegenheidsdaling is bovendien niet van gelijke invloed op de diverse categorieën arbeidskrachten. Bedrijfs-sanering heeft vooral betrekking op de bedrijfshoofden en zal hun aantal doen dalen, in overeenstemming met de daling van het aantal bedrijven. De afnemings van het aantal bedrijfshoofden zal geen directe vermeerdering van het arbeidspotentieel buiten de landbouw meebrengen. Buiten de afvloeiing van bedrijfshoofden naar gebieden buiten Zeeland (nieuwe polders) betekent de bedrijfssanering vooral vermindering van het aantal oudere boeren en van de bedrijfshoofden, die reeds belangrijke nevenverdiensten hebben. De natuurlijke sanering heeft eveneens voornamelijk betrekking op bedrijfshoofden, die in verband met leeftijd, e.d. geen werk meer in de niet-agrarische sector zullen zoeken.

Uiteraard betekent dit wel dat het aantal meewerkende boerenzoons in de toekomst zal afnemen, maar in verband met de niet ongunstige situatie in Zeeland, wat betreft de opvolgingsmogelijkheden, zal deze tendentie kwantitatief weinig betekenen.

Mechanisatie en rationalisatie oefenen vooral invloed uit op de vraag naar vreemde arbeidskrachten. In het bijzonder is een afnemings van het aantal losse arbeiders te verwachten.

Een vermindering van het potentieel arbeidsoverschot (van meewerkende boerenzoons) is alleen in oostelijk Zeeuws-Vlaanderen te verwachten. Indien men aanneemt, dat het totale "overschot" in tien jaar zal zijn opgeheven, betekent dit een afvloeiing van ongeveer 7 zoons per jaar.

De totale berekende vermindering van de behoefte aan arbeidskrachten bedraagt ongeveer 400 per jaar, waarvan op Tholen en St. Philipsland 70, Schouwen en Duiveland 30, Noord-Beveland 10, Zuid-Beveland 90, Walcheren 55, westelijk Zeeuws-Vlaanderen 50 en oostelijk Zeeuws-Vlaanderen 100. Naast enige afvloeiing, voornamelijk in de jongere leeftijdsklassen, zal deze daling van de werkgelegenheid vooral vermindering van het aanbod van jongeren tot gevolg hebben. In volwaardige arbeidskrachten uitgedrukt bedraagt de afnemings ongeveer 300 per jaar.

§ 4 . C o n c l u s i e s

De vorenstaande analyse leidt tot de volgende conclusies:

1. de Zeeuwse landbouw biedt aan 21.000 mannelijke arbeidskrachten volledig en aan 5.900 mannelijke arbeidskrachten gedeeltelijk werk. Het aandeel van de vrouwelijke arbeidskrachten in de totale arbeid is gering (ongeveer 4%);
2. de latente werkloosheid in Zeeland is te verwaarlozen. Het aantal meewerkende boerenzoons is alleen in oostelijk Zeeuws-Vlaanderen groot te noemen. Met afvloeiing van latent werklozen behoeft dan ook alleen daar rekening te worden gehouden;
3. de werkgelegenheid in de landbouw in Zeeland zal dalen ten gevolge van bedrijfssanering en toeneming van de mechanisatie- en rationalisatiegraad. De daling is ten gevolge van een aantal moeilijk te voorspellen factoren niet exact bepaalbaar, maar kan op ruim een procent per jaar worden geschat;
4. de werkgelegenheidsdaling zal het grootst zijn op Tholen en St. Philipsland en Walcheren en in oostelijk Zeeuws-Vlaanderen en gering op Noord-Beveland en in het westelijke deel van Zeeuws-Vlaanderen;
5. de vermindering van de werkgelegenheid zal het aantal bedrijfs- hoofden doen dalen en eveneens het aantal vreemde arbeidskrachten. In mindere mate zal het aantal meewerkende zoons afnemen. De afvloeiing van een aantal arbeidskrachten, die hieruit in diverse leeftijdsklassen, maar voornamelijk in de jongere, resulteert is minder groot dan de daling van het aantal aan de landbouw toevloeiende jongeren.

Tabel Gr. 1

DE ARBEIDSKRACHTEN IN GRONINGEN

Rayons der Gew. Arbeidsbureaus	Aantal mannelijke arbeidskrachten						Vrouwelijke arbeidskrachten		Totaal aantal volwaardige arbeidskrachten
	bedrijfschoven		medewerkende zoons		arbeiders		vast mede- werkend	tijdelijk (in werk- jaren)	
	landbou- wers en tuinders	overige van 1 ha en groter	vast	tijdelijk	vaste	losse			
Delfzijl	387	100	127	13	480	195	43	18	995
Groningen	1864	173	485	55	1290	900	540	30	3600
Marum	2552	530	825	95	1140	400	650	120	4440
Sappemeer ¹⁾	1301	161	430	60	1450	570	220	100	3160
Stadskanaal ¹⁾	1548	290	630	70	1600	1060	380	280	3790
Uithuizen	1845	355	378	32	4330	1135	347	102	6325
Veendam ¹⁾	685	64	215	45	970	500	60	50	1630
Winschoten ¹⁾	1094	158	350	40	2810	990	240	80	4160
Geheel Groningen	11.276	1.831	3.450	410	14.070	5.750	2.480	780	28.100
Appingedam	115	25	27	3	140	35	3	8	275
Noordbroek, Zuid- broek, Meeden	200	30	70	10	380	150	10	30	650
Omrekeningsfactor ²⁾ V.A.K.	0,85	0,40	0,82		0,915	0,23	0,20	0,50	-

1) De kortere duur van werken der losse arbeiders noopt tot gebruik van een lagere omrekeningsnorm.

2) De omrekeningsfactoren gelden voor geheel Groningen; per afzonderlijk gebied zijn deze iets afwijkend.

HOOFDSTUK III

DE PROVINCIE GRONINGEN

§ 1. De huidige werkgelegenheid

Opnieuw zullen de diverse categorieën arbeidskrachten afzonderlijk worden besproken.

a. Het aantal bedrijfshoofden kan globaal gelijk worden gesteld aan het aantal bedrijven. In mei 1955 bedroeg het 11.276 land- en tuinbouwers en 1.831 overige bedrijfshoofden met een bedrijf ≥ 1 ha. In 1947 waren er 11.829 volledige land- en tuinbouwers.

b. Op grond van L.E.I.-enquêtecijfers en van de door het C.B.S. in 1947 gevonden aantallen kan het aantal medewerkende zoons op 3.860 worden berekend. Dit aantal wijkt weinig af van de cijfers van de volks- en beroepstelling van 1947 en evenmin van de arbeidskrachtentellingen van 1950 en 1953, hoewel daarbij het aantal medewerkende familieleden worden opgegeven. Van deze 3.860 zoons werken ongeveer 3.450 permanent mede.

c. Het aantal vreemde mannelijke arbeidskrachten was volgens de C.B.S.-opgave van 1947 21.323, welk aantal ongeveer in overeenstemming is met dat van de arbeidskrachtentellingen. In 1952 bedroeg het volgens L.E.I.-tellingen ongeveer 21.000. Het B.P.L. omvatte in Groningen in 1955 21.256 arbeidskrachten, maar hierin is een gering aantal niet als landarbeiders werkzaam begrepen. Rekening houdend met al deze cijfers kan men het aantal arbeiders op ongeveer 19.820 stellen, waarvan 14.070 vast en 5.750 los.

d. Het aantal vrouwelijke arbeidskrachten is moeilijk te bepalen. In 1956 waren naar schatting ongeveer 2.500 vrouwelijke arbeidskrachten volledig medewerkend (hetgeen niet inhoudt een vol jaar werken!), waarvan ongeveer 200 vreemde; de tijdelijke medewerkende vrouwelijke arbeidskrachten presteerden in 1956 ongeveer 780 arbeidsjaren.

Een omrekening van de arbeidsbezetting tot volwaardige arbeidskrachten¹⁾ is gewenst. Bovendien is splitsing naar gebieden in Groningen noodzakelijk om een inzicht te krijgen in de werkgelegenheidsverhoudingen. De uitkomsten van de berekeningen zijn neergelegd in tabel Gr. 1.

1) Een volwaardige arbeidskracht is een valide mannelijke arbeidskracht van 20-60 jaar, die een vol jaar werkt.

§ 2. H e t l a t e n t e a r b e i d s o v e r s c h o t

Het beeld dat Groningen biedt in verband met het overschot aan boerenzoons is gunstig. Het aantal medewerkende zoons is gering te noemen gezien in het licht van de opvolgingsmogelijkheden. Wel zijn er verschillen tussen de rayons, maar nergens is van ongunstige verhoudingen in dit opzicht sprake. In Sappemeer, Stadskanaal en Veendam is van een evenwichtssituatie sprake, terwijl in de andere gebieden het aantal medewerkende zoons soms aanmerkelijk geringer is dan met de opvolgingsmogelijkheden overeenstemt. Een afvloeiing van medewerkende zoons kan dan ook in de toekomst niet worden verwacht.

Aanzienlijk minder gunstig is de werkloosheidssituatie in Groningen. De permanente werkloosheid van landarbeiders is over het algemeen vrij gering, behalve in Stadskanaal en Winschoten, maar wel is de seizoenwerkloosheid over het algemeen groot en bovendien opvallend langdurig. De maximale werkloosheid (in januari) bedraagt volgens de G.A.B.-cijfers gemiddeld ongeveer 4.400 (20%), waarbij dus alleen de feitelijke werklozen zijn medegerekend en is afgezien van aanvullende werken. Met name in Winschoten en Stadskanaal is de seizoenwerkloosheid zeer groot. Bij de berekening van de arbeidsbezetting in volwaardige arbeidskrachten is daarmede rekening gehouden, maar wellicht nog onvoldoende.

Er is dus in Groningen geen sprake van een latent arbeidsoverschot, maar wel van een feitelijk arbeidsoverschot, in manjaren gerekend. Dit feitelijke overschot kan in sommige gebieden de mechanisatie en rationalisatie enigszins afremmen.

§ 3. D e t o e k o m s t i g e o n t w i k k e l i n g v a n d e w e r k g e l e g e n h e i d

a. Verandering van de oppervlakte cultuurgrond

Inpoldering en ontginning hebben in Groningen in de laatste jaren niet opgewogen tegen de onttrekking van grond aan agrarische bestemming. Daardoor is de oppervlakte cultuurgrond afgenomen, maar de afnemings is zeer gering te noemen. Zij bedroeg van 1950 t/m 1955 0,3% van de totale oppervlakte cultuurgrond. Er zijn geen redenen om aan te nemen, dat inpoldering of ontginning in de toekomst een belangrijker grondvermeerdering zouden brengen¹⁾; integendeel zullen de ontginningen eerder een afnemende tendentie vertonen. Daartegenover zal de toeneming van het niet

1) De inpoldering van de Dollard, die toch al zeer problematisch is, zal zeker niet binnen tien jaar zijn gerealiseerd. Wat de inpoldering van de Lauwerszee betreft, is het onder de huidige omstandigheden zeer de vraag of deze binnen tien jaar gereed zal zijn.

Groningen, Uithuizen	$\frac{1}{2}$	1	$1\frac{1}{2}$	3	10
Geheel Groningen	$1\frac{1}{2}$	3	4	9	14

c. Wijziging van het produktieplan

Van in- of extensivering is in Groningen sedert 1946 sprake geweest. Wel is de veebezetting toegenomen en de hestapel uitgebreid (behalve in 1956), hetgeen echter slechts in het Westerkwartier en Goorecht enige betekenis heeft. Daartegenover staat echter een geringe vermindering van de benodigde arbeid in de akkerbouwsector door wijziging in het produktieplan, onder meer het feit, dat hierbij van enige intensivering sprake was. De tuinbouwareaal is niet gewijzigd. Zoals in hoofdstuk I reeds is gezegd, zal voor de toekomst van een ongewijzigd produktieplan worden uitgegaan.

d. Verandering van de mechanisatie- en rationalisatiegraad

De mechanisatiegraad is in Groningen als geheel vrij hoog te noemen, al zijn er naar de gebieden nog wel verschillen. De mechanisatie is het sterkst ontwikkeld in de rayons Uithuizen, Delfzijl en Winschoten; deze is nog gering in Marum en Staphouzen. Indien men echter alleen let op het bereikte mechanisatiepeil (meer (b.v. aantal machines per aantal bedrijven ≥ 1 ha) kan men een te ruw beeld. Men zal de mogelijkheden i.v.m. de bedrijven en de aard der machines mede in de beschouwing moeten nemen. Dusdoende blijkt ook dan het mechanisatiepeil in de zuidwestelijke hoek gering te zijn en relatief bevredigend in de akkerbouwgebieden.

en de veenkoloniën; rayon Groningen maakt (o.a. ten aanzien van het aantal melkmachines) een vrij gunstige indruk. Het aantal melkmachines is trouwens in de gehele provincie, uitgezonderd Marum-zuid en Stadskanaal, vrij groot. Met uitsluiting van de genoemde ongunstige gebieden ligt de mechanisatiegraad ongeveer op het peil van Zeeland¹⁾.

Er is dus voldoende reden aanwezig om ook in Groningen nog een toeneming van het peil van mechanisering te verwachten; gewezen kan b.v. ook worden op het toenemende gebruik van loonwerkers.

Evenals een verdere mechanisatie is in de toekomst ook een toeneming van de rationalisatie te verwachten. Op de grotere bedrijven in de akkerbouwgebieden is in het verleden reeds aandacht besteed aan, wat het arbeidsverbruik betreft, zo efficient mogelijke werkmethoden en aan een zo doelmatig mogelijke organisatie van het bedrijf. Het is echter, gezien de nog steeds toenemende betekenis van de arbeid als kostenelement, te verwachten, dat in de toekomst de rationalisatie nog verder zal worden doorgevoerd.

De toeneming van mechanisatie- en rationalisatiepeil is in sterke mate afhankelijk van het aanbod van arbeidskrachten. Het is daarom moeilijk de invloed ervan op de arbeidsbezetting als autonome factor te voorspellen. De bovenstaande analyse leidt globaal genomen tot de in tabel Gr. 3 neergelegde prognose, waarbij dus sterker met realisering dan met mogelijkheden is rekening gehouden.

Tabel Gr. 3

GESCHATTE AFNEMING VAN DE WERKGELEGENHEID DOOR MECHANISATIE
EN RATIONALISATIE

Rayon van gewestelijk arbeidsbureau	Afneming van de werkgelegenheid in procenten	
	tot 1962	tot 1967
Groningen	4	8
Uithuizen	5	10
Marum	6	12
Delfzijl, Winschoten	6	12
Sappemeer, Stadskanaal, Veendam	7	14
Geheel Groningen	6	12

1) Het bestaande arbeidsoverschot blijkt hierop, in tegenstelling tot de gangbare opvattingen, vrijwel geen invloed te hebben gehad. De vergelijking met Zeeland gaat in verband met de betekenis van het stro niet geheel op.

b. Afneming van het aandeel van de vrouwelijke arbeidskrachten is in Groningen nog wel te verwachten, maar de geringe mate waarin dit zal gebeuren en het geringe aandeel, dat nu al bestaat (ruim 3%) doen hiervan weinig invloed op de werkgelegenheid uitgaan. Dit geldt voor alle gebieden.

Resumerend is de verwachting ten aanzien van de totale werkgelegenheid neergelegd in tabel Gr. 4.

Tabel Gr. 4

DE VERWACHTE TOTALE AFNEMING VAN DE WERKGELEGENHEID

Rayon van gewestelijk arbeidsbureau	Afneming van de werkgelegenheid in procenten	
	tot 1962	tot 1967
Uithuizen	5	10
Groningen	6	12
Delfzijl	7	14
Winschoten	8	16
Sappemeer, Stadskanaal	8	16
Veendam	9	18
Marum	12	24
Geheel Groningen	8	16

De agrarische werkgelegenheid zal dus in de provincie Groningen ongeveer $1\frac{1}{2}\%$ per jaar afnemen. Het aantal bedrijfs-
hoofden zal vooral in zuidelijk Westerkwartier dalen, terwijl overigens het grootste deel van de werkgelegenheidsdaling door de arbeiders zal worden opgevangen. In het bijzonder valt aan een daling van het aantal losse arbeiders te denken ten gevolge van mechanisatie en ook wel door rationalisatie. De daling van het aantal arbeidskrachten, die absoluut gezien altijd groter is dan de vermindering van de werkgelegenheid in volwaardige arbeidskrachten uitgedrukt, zal daardoor ook relatief groter zijn. De behoefte aan arbeidskrachten neemt bijna 600 per jaar af, als volgt over de rayons verdeeld:

Marum 130 (noord 25, zuid 105), Uithuizen 115, Groningen 60, Stadskanaal 85, Sappemeer 45, Delfzijl 30, Veendam 50, Winschoten 85.

Er zal een belangrijke afvloeiing plaats hebben, vooral indien daarvoor gepaste werkgelegenheid kan worden gevonden; maar vooral zal de toevloeiing van jongeren worden verminderd.

§ 4. C o n c l u s i e s

1. De agrarische werkgelegenheid in Groningen omvat 29.000 vaste en 8.000 tijdelijke arbeidskrachten. Het aandeel van de vrouwelijke arbeidskrachten in de totale werkgelegenheid is gering (ruim 3%).
2. De latente werkloosheid van boerenzoons is te verwaarlozen. De feitelijke werkloosheid is structureel en conjunctureel hoog en langdurig.
3. Hoofdzakelijk ten gevolge van mechanisatie, rationalisatie en bedrijfssanering is in Groningen een naar de gebieden variërende daling van de werkgelegenheid van gemiddeld $1\frac{1}{2}\%$ per jaar te verwachten.
4. De werkgelegenheidsdaling zal voornamelijk het aantal vreemde arbeidskrachten betreffen; in het bijzonder is een daling van de toevloeiing van jongeren te verwachten.

HOOFDSTUK IV

DE PROVINCIE FRIESLAND

§ 1. De huidige werkgelegenheid

Indien wij de arbeidsbezetting opnieuw weergeven naar de diverse categorieën arbeidskrachten komen wij tot de volgende opstelling.

- a. Het aantal bedrijfshoofden met hoofdberoep land- of tuinbouwer bedraagt 19.435; daarnaast zijn er nog 2.031 overige bedrijven \geq 1 ha. In 1947 bedroeg het aantal volledige land- en tuinbouwers 20.627.
- b. Het aantal zoons, dat in de landbouw meewerkt, is volgens de in het begin van 1957 gehouden L.E.I.-enquête en de C.B.S.-cijfers van 1947 ongeveer 6.900, waarvan ruim 1.000 tijdelijk meewerkend. Vergelijken met 1947 zijn er naar de gebieden wel belangrijke verschillen : op de zandgrond is het aantal zoons sterk afgenomen, in de kleigebieden toegenomen.
- c. Het aantal vreemde arbeidskrachten bedroeg volgens het B.P.L. in 1955 18.450; met name in de weidestrekten en De Wouden zal het aantal landarbeiders echter geringer zijn dan dit cijfer aangeeft, aangezien hierin ook ontginnings- en bosarbeiders zijn opgenomen en bovendien arbeiders uit de landbouwindustrie. In overeenstemming met de in 1952 en 1955 berekende cijfers naar aanleiding van een door het L.E.I. ingestelde enquête kan het aantal vreemde arbeidskrachten op ruim 16.000 worden gesteld. Hierin zijn de meewerkende familieleden, behalve de zoons, begrepen. Dit aantal ligt vrij beduidend lager dan de C.B.S.-tellingen van 1947, 1950 en 1953. Van de 16.250 arbeidskrachten zijn ongeveer 11.340 vast en 4.720 los. Op de zandgronden blijven de losse arbeiders aanzienlijk korter te werken dan op de zeekleigronden, hoewel ook daar blijkens de werkloosheidscijfers vaak een korte agrarische arbeidsperiode bestaat.
- d. Vrouwelijke arbeidskrachten zijn er zeer weinig in Friesland. Het is echter ook hier moeilijk het juiste aantal te schatten. Met behulp van de arbeidskrachtentellingen van 1950 en 1953 kan het aantal vaste vrouwelijke arbeidskrachten op 3.300 worden geschat, waarvan 3.000 meewerkende familieleden. Het aantal

Tabel F. 1

DE ARBEIDSKRACHTEN IN FRIESLAND

Rayons der gew. arbeids- en neven- bureaus	Aantal mannelijke arbeidskrachten						Vrouwelijke arbeids- krachten		Totaal aantal volwaardige arbeids- krachten
	bedrijfschefs		meewerkende zoons		arbeiders		vast mee- werkenden	tijdelijk (in werk- jaren)	
	landbouwers en tuinders	overige van 1 ha en groter	vast	tijdelijk	vast	los			
Buitenpost	1.564	218	410	70	760	520	120	10	2.700
Dokkum	1.949	278	570	120	1.190	440	105	19	3.690
Drachten	2.627	235	840	130	1.270	720	605	15	4.600
Oosterwolde	1.414	120	310	50	490	260	405	27	1.900
Harlingen	598	92	220	50	670	220	45	12	1.470
Bolsward	969	95	385	55	860	190	90	3	2.100
Franeker	712	52	265	45	530	210	75	3	1.450
Heerenveen	1.775	126	500	90	830	420	640	4	3.030
Wolvega	1.508	228	365	55	470	290	635	13	2.330
Leeuwarden	3.880	434	1.340	210	2.860	920	350	30	7.690
Sneek	963	58	340	60	710	240	140	15	1.930
Lemmer	1.476	95	355	65	700	290	270	14	2.160
Geheel Friesland	19.435	2.031	5.900	1.000	11.340	4.720	3.300	165	35.070
Omrekeningsfactor	0,87	0,40	0,82	0,9	0,9	0,2	0,15	0,6	-
Leeuwarden	310	20	105	15	270	130	81	0	670
Leeuwarderadeel	270	20	88	12	220	80	69	5	560
Harlingen, Franeker, Dokkum	180	30	70	15	300	100	15	1	537
Oostdongeradeel	490	70	205	45	470	150	57	4	1.130
Kollumerland	575	80	180	40	440	140	84	3	1.160

N.B. De omrekeningsfactoren gelden globaal voor totaal Friesland; voor de rayons zijn meestal de normen iets gewijzigd.
1515

door tijdelijke vrouwelijke arbeidskrachten verrichte arbeidsweken is ongeveer 8.000, waarvan 2.000 door familieleden. Het aantal is sedert 1950 sterk afgenomen.

Per gebied en omgerekend in volwaardige arbeidskrachten 1) is de arbeidsbezetting neergelegd in tabel F 1.

§ 2. H e t l a t e n t e a r b e i d s o v e r s c h o t

Evenals in Zeeland en Groningen is in Friesland geen sprake van een overschot aan boerenzoons, gezien in verband met de opvolgingsmogelijkheden. Niettemin is in de zeekei-gebieden 2) wel sprake van een zodanig overschot, indien men van de bedrijven uitgaat, waarvan het bedrijfshoofd volledig landbouwer of tuinder is en bovendien de vermindering van het aantal bedrijven wordt meeberekend, die in de toekomst kan worden verwacht. Ook indien men van alle bedrijven uitgaat en rekening houdt met de te verwachten afneming van het aantal bedrijven is in Sneek en Bolsward van een geringe latente werkloosheid sprake. Zij bedraagt echter ook in dit gebied niet meer dan 30 zoons, zodat over het geheel genomen de latente werkloosheid verwaarloosd kan worden.

Wel is er in Friesland, evenals in Groningen van feitelijke werkloosheid sprake. Met name in Drachten, Wolvega en Leeuwarden is het aantal permanente werklozen vrij groot (± 200) en de seizoenwerkloosheid van langdurige aard. Is dus het latente arbeidsoverschot gering in Friesland, er bestaat wel een feitelijk overschot aan landarbeiders. Het gebrek aan werkgelegenheid voor de agrarische werknemers komt in de werkloosheidscijfers bovendien slechts gebrekkig tot uitdrukking; ongetwijfeld vinden velen in aanvullende werken arbeid.

§ 3. D e t o e k o m s t i g e o n t w i k k e l i n g v a n d e w e r k g e l e g e n h e i d

a. Verandering van de oppervlakte cultuurgrond

De in de laatste jaren in Friesland opgetreden wijziging van de oppervlakte cultuurgrond is te verwaarlozen; de toename bedroeg nog geen 100 ha per jaar en is dus verwaarloosbaar klein geweest. Daar toeneming van de hoeveelheid grond in de toekomst in mindere mate is te verwachten en het niet-

1) Als een volwaardige arbeidskracht wordt beschouwd een valide mannelijke arbeidskracht van 20-60 jaar, die een volledig arbeidsjaar werkt.

2) O.a. in de rayons: Harlingen, Bolsward, Franeker, Sneek, Leeuwarden.

agrarisch grondgebruik door industrievestiging en dergelijke vermoedelijk in sterkere mate zal plaats hebben, zal het geringe positieve saldo vermoedelijk verdwijnen. In de komende tien jaren zal door dit alles geen verandering van de werkgelegenheid door deze factor optreden.

Hierbij is afgezien van de inpoldering van de Lauwerszee, waarvan de datum van gereedkoming nog niet is te voorzien.

b. Wijziging van de bedrijfsgroote

Sedert 1947 is het aantal bedrijven van 1-5 ha in Friesland afgenomen met 15% en sedert 1950 met 11½%, zodat globaal gesproken 2% per jaar vermindering is opgetreden. Het aantal bedrijven > 20 ha is eveneens afgenomen; in acht jaar tijds bedroeg deze afneming nog 8%, maar sedert 1950 is zij van weinig betekenis meer. De opgetreden bedrijfsvergroting zal ook in de toekomst blijven plaats hebben en zeker in gelijke mate; bijzondere versnelling door herverkavelingen en streekverbeteringen zal verspreid optreden, vooral in het Woudengebied, doch ook in de Veerweide- en Kleibouwstreek. In de toekomst mag daarom op een daling van het aantal kleine bedrijven van ruim 2% per jaar of 20% in tien jaren worden gerekend. Een zekere variatie naar de gebieden is wel waarschijnlijk en zeker zullen de gevolgen van de sanering voor de werkgelegenheid verschillend zijn. Een en ander komt in tabel F 2 tot uitdrukking.

Tabel F 2.

GESCHATTE AFNEMING VAN DE WERKGELEGENHEID DOOR BEDRIJFSSANERING

Rayon van gewestelijk arbeidsbureau	Afneming in procenten van					
	de werkgelegenheid		alle bedrijven		de bedrijven < 5 ha	
	tot 1962	tot 1967	tot 1962	tot 1967	tot 1962	tot 1967
Buitenpost, Dokkum	1½	3	3	7	10	20
Drachten, Oosterwolde	2½	5	4	8	10	20
Harlingen, Franeker	1½	3	3	6	9	18
Bolsward, Sneek, Lemmer	1	2	2	4	10	20
Heerenveen, Wolvega	2	4	3	6	10	20
Leeuwarden	1½	3	3	6	9	18
Geheel Friesland	1½	3	3	6½	10	20

c. Verandering van het produktieplan

Uit de ontwikkeling van het produktieplan sedert 1946 verkrijgt men geen duidelijk beeld omtrent de toe- of afgenomen arbeidsbehoefte. De oppervlakte bouwland is gedaald, maar tegenover afnemings van granen, hakvruchten en groenvoer staat toeneming van peulvruchten. De veebezetting is toegenomen, maar daalt de laatste jaren weer. Tegenover een wisselend aantal varkens en een toeneming van de kippenstapel staat een daling van het aantal schapen. Een geringe extensivering kan nog wel verwacht worden, maar zij zal op de werkgelegenheid zeer weinig invloed hebben.

d. Wijziging van de mechanisatie- en rationalisatiegraad

Het mechanisatiepeil is in Friesland relatief vrij gering. Dit geldt zowel voor de bouw- als voor de weidestrecken. Het aantal trekkers, maaiers, motorspuiten, sorteer- en rooimachines enerzijds en melkmachines anderzijds is ten opzichte van vergelijkbare gebieden vrij gering. Ongetwijfeld kan daardoor de mechanisatie nog toenemen en zal de werkgelegenheid hierdoor nog een aanzienlijke daling ondergaan.¹⁾

De rationalisatie biedt in Friesland, zowel in de veehouderijgebieden als in de akkerbouwgebieden nog perspectieven. In de veehouderijgebieden, waar een groot deel van de werkzaamheden in de bedrijfsgebouwen wordt verricht, is vooral het probleem van zo doelmatig mogelijk ingerichte bedrijfsgebouwen urgent, aangezien hierdoor een belangrijke arbeidsbesparing kan worden verkregen. Naarmate de arbeid een belangrijker kostenelement wordt, zal ook de neiging tot rationalisatie groter worden. Een prognose van de betekenis van de factoren mechanisatie en rationalisatie is te vinden in tabel F3.

Tabel F 3

AFNEMING VAN DE WERKGELEGENHEID DOOR MECHANISATIE EN RATIONALISATIE

Rayon van gewestelijk arbeidsbureau	Afneming in procenten van de werkgelegenheid	
	tot 1962	tot 1967
Sneek, Harlingen, Bolsward, Franeker	7	14
Drachten, Oosterwolde	6	12
Leeuwarden, Buitenpost, Dokkum	6½	13
Heerenveen, Wolvega, Lemmer	6	12
Geheel Friesland	6½	13

1) De snelheid, waarmee wordt gemechaniseerd is in Friesland al groot; in vijf jaar tijd is b.v. het aantal melkmachines verdubbeld.

e. Afneming van het aandeel van vrouwelijke arbeidskrachten is niet te verwachten en zou bovendien slechts een zeer geringe invloed hebben op de werkgelegenheid voor mannelijke arbeidskrachten, gezien de huidige omvang van het aandeel (minder dan 2% in v.a.k. gemeten).

Resumerend kan voor Friesland, evenals voor Zeeland en Groningen, een aanzienlijke daling van de werkgelegenheid worden verwacht. Zij zal voornamelijk betrekking hebben op het aantal vreemde arbeidskrachten en door de betekenis van de mechanisatie hiervoor is in het bijzonder een vermindering van de werkgelegenheid voor losse arbeiders te verwachten. Opnieuw zal voornamelijk de toevloeiing van jongeren naar de agrarische bedrijfstak worden geremd.

De totale vermindering van de werkgelegenheid blijkt uit tabel F 4.

Tabel F 4

DE VERWACHTE TOTALE AFNEMING VAN DE WERKGELEGENHEID

Rayon van gewestelijk arbeidsbureau	Afneming in procenten van de werkgelegenheid	
	tot 1962	tot 1967
Buitenpost, Dokkum	8½	17
Lemmer	7	14
Heerenveen, Sneek	8	16
Leeuwarden	8½	17
Drachten, Wolvega	9	18
Harlingen, Franeker, Bolsward	8	16
Geheel Friesland	8½	17

Per jaar is een vermindering van de arbeidsbehoefte met 750 arbeidskrachten (overeenkomend met 600 volwaardige arbeidskrachten) waarschijnlijk, waarvan in de rayons Buitenpost en Dokkum 115; Drachten 150; Harlingen, Franeker, Bolsward 120; Leeuwarden 165; Heerenveen, Wolvega 130; Sneek, Lemmer 70.

§ 4. C o n c l u s i e s

1. De landbouw biedt in Friesland werk aan bijna 37.000 vaste en aan bijna 8.000 tijdelijke mannelijke arbeidskrachten. Het aandeel van de vrouwelijke arbeidskrachten in de werkgelegenheid is vrijwel te verwaarlozen (nl. minder dan 2%).
2. De latente werkloosheid van jonge boerenzoons is te verwaarlozen (slechts in rayon Sneek-Bolsward is een afvloeiing van ongeveer 30 zoons noodzakelijk). De feitelijke werkloosheid is in de rayons Drachten en Leeuwarden hoog en langdurig.
3. Een daling van de werkgelegenheid met ruim $1\frac{1}{2}\%$ per jaar ligt in de lijn der verwachting.
4. De werkgelegenheidsdaling zal vooral het aantal vreemde arbeidskrachten doen dalen en meer in het bijzonder de toevloeiing van jongeren.

HOOFDSTUK V
DE PROVINCIE DRENTE

§ 1. De huidige werkgelegenheid

Onderverdeeld naar de categorieën, is het aantal agrarische arbeidskrachten in Drente als volgt:

- a. Het aantal landbouwers en tuinders is 15.636; naast deze bedrijfshoofden zijn er nog 2.129 met een bedrijf > 1 ha, wier hoofdberoep buiten de landbouw ligt. Ook in Drente loopt het aantal bedrijfshoofden terug. In 1947 bedroeg het aantal bedrijfshoofden met hoofdberoep landbouwer of tuinder nog 16.010; in 1950 waren er 18.171 bedrijven > 1 ha en in 1955 nog 17.628.
- b. Het aantal meewerkende boerenzoons bedroeg volgens het C.B.S. in 1947 7.233; naar uit de in 1957 gehouden L.E.I.-enquête blijkt is dit aantal sindsdien vrijwel niet gewijzigd. Van de 7.200 zoons werken er ongeveer 1.800 slechts tijdelijk mee.
- c. Om het aantal landarbeiders te bepalen is uitgegaan van het in 1955 door het L.E.I. verrichte onderzoek dienaangaande. Uit dat onderzoek is gebleken, dat nog geen 3.000 vaste landarbeiders in Drente werkzaam zijn en ruim 3.000 losse. Deze aantallen zijn aanzienlijk lager dan die van de volks- en beroepstelling van 1947 en wijken eveneens zeer sterk af van de gegevens van het B.P.L. De oorzaak van de afwijkingen is gelegen in het door het C.B.S. en het B.P.L. meetellen van vele in feite niet tot de landbouw behorende beroepspersonen. Doordat er in Drente een groot aantal niet of niet ten volle betaalde meewerkende familieleden bestaan (buiten de meewerkende zoons), die hier eenvoudigheidshalve tot de arbeiders worden gerekend, dienen de hier genoemde aantallen nog iets te worden verhoogd. De aantallen worden daardoor voor vaste en losse arbeiders 3.550, resp. 4.200.
- d. Het aantal vrouwelijke arbeidskrachten, dat moeilijk is te bepalen, kan op grond van de C.B.S.-arbeidskrachtentellingen worden geschat op 10.400 permanente (waarvan 10.000 familieleden); bovendien werd door tijdelijke vrouwelijke arbeidskrachten ongeveer 20.000 arbeidsweken gewerkt, waarvan 75% door

Tabel D.1

DE ARBEIDSKRACHTEN IN DRENTHE

Deelgroep	Aantal mannelijke arbeidskrachten						vaste vrouwelijke arbeidskrachten in werkjaren	tijdelijke vrouwelijke arbeidskrachten in werkjaren	totaal aantal v.a.k.
	landbouwers- en tuinders	overige bedrijfs- hoofden van be- drijven van 1 ha en groter	vast mee- werkende zoons	tijdelijk mee- werkende zoons	vaste arbeiders	losse arbeiders			
Zandgebied	6.373	742	2.260	750	1.020	1.070	4.310	100	10.560
Veen- en zandgebied	4.038	651	1.420	480	1.680	1.940	2.400	239	7.860
Noordelijk randgebied	1.111	128	300	95	190	360	570	4	1.690
Zuidelijk randgebied	4.114	608	1.420	475	660	830	3.120	57	6.840
Geheel Drenthe	15.636	2.129	5.400	1.800	3.550	4.200	10.400	400	26.950
Omrakeningsfactor v.a.k. ²⁾	0,90	0,40	0,75		0,93	0,10	0,25	0,6	-
G.A.B. Assen	1.140	170	400	134	310	350	560	30	1.820
Nevenbureau Vries	2.906	398	914	295	570	795	2.170	22	5.030
G.A.B. Emmen	2.540	430	1.023	340	1.070	1.215	1.660	200	5.470
Nevenbureau Borger	1.173	111	327	118	430	470	700	36	1.760
Nevenbureau Goeverden	1.422	210	596	199	240	290	1.220	31	2.730
G.A.B. Hoogeveen	2.272	350	746	248	400	470	1.680	15	4.040
Nevenbureau Beilen	2.109	197	766	252	290	310	1.070	33	3.210
G.A.B. Meppel	2.074	263	628	214	240	300	1.340	33	2.890

1) Het is noodzakelijk te wijzen op het globale karakter van de aantallen per G.A.B.-district.

2) Per afzonderlijk gebied zijn deze factoren iets anders gesteld, i.v.m. leeftijdsopbouw

familieleden. Het aantal loopt snel terug, vooral wat betreft de vaste werkkrachten.

Een overzicht van het aantal werkkrachten, onderscheiden naar de landbouwgebieden geeft tabel D 1.1)

§ 2. H e t l a t e n t e a r b e i d s o v e r s c h o t

In Drente ligt de situatie minder gunstig ten aanzien van het aantal meewerkende boerenzoons dan in de zeeleiprovincies. Over het algemeen is de generatiedruk groter dan 1, hetgeen betekent, dat er meer meewerkende zoons zijn dan reële opvolgingsmogelijkheden. Rekent men ook de bedrijven waarop geen volledige landbouwer of tuinder aanwezig is mee, dan is de generatiedruk ongeveer 1, maar daar staat tegenover, dat het aantal bedrijven van 1-5 ha sterk vermindert (met $2\frac{1}{2}\%$ per jaar), zodat de opvolgingskansen in feite ongunstiger liggen dan uit de huidige cijfers blijkt. 2)

Behalve in het zuidelijke randgebied blijkt er, rekening houdend met deze factoren, een teveel aan meewerkende zoons te zijn van ongeveer 10%; in aantallen: 700, waarvan ruim 300 in het zandgebied, bijna 200 in het veen- en zandgebied en 200 in de zuidelijke randgemeenten.

De ervaringen uit het verleden omtrent de afvloeiing van de zoons zijn niet gunstig; een vergelijking van de gegevens van de volks- en beroepstelling 1947, de arbeidskrachtentellingen van 1950 en 1953 en de L.E.I.-enquête van 1957 leert, dat het aantal zoons zich vrijwel niet wijzigt. Er kan dan ook niet verwacht worden, dat het genoemde aantal van 700 zoons in de komende vijf of tien jaar zal afvloeien, ondanks hier en daar voorkomende berichten over het wijzigende beroepskeuze-patroon van boerenzoons. Bovendien moet niet worden vergeten, dat de aanwezige boerenzoons, indien de werkgelegenheid wordt opgevat in de zin van arbeidsbezetting, slechts in het licht van de opvolging latent werkloos zijn, dus niet overtollig, als wel "potentieel werkloos landbouwer". Daar in het volgende nog zal worden gesproken over de te verwachten vermindering van de arbeidsbezetting, is de vermindering van de z.g. latente werkloosheid daaronder begrepen.

De feitelijke werkloosheid van landarbeiders is nog groot.

- 1) Een volwaardige arbeidskracht is een valide mannelijke arbeidskracht van 20 tot 60 jaar, die een vol jaar werkt (manjaar).
- 2) De generatiedruk blijkt op de grote bedrijven ook veel groter te zijn dan op de kleine.

Permanent werkloos is nog ongeveer 4% van de landarbeiders (voornamelijk in het zuidoostelijke gedeelte); in het winterseizoen zijn vrijwel alle losse arbeiders werkloos. Dit heeft invloed op de mechanisatie, die in Drente in overeenstemming met de overige zandgronden gering is. Dit spreekt des te meer, omdat de gemiddelde bedrijfsgrootte in Drente relatief gunstig afsteekt bij de overige zandgebieden.

Anderzijds is de werkloosheid vanuit de agrarische sector bezien niet zo ongunstig als zij lijkt, omdat de losse "landarbeiders" veelal geen landarbeider zijn en de door de G.A.B.'s opgegeven werkloze "landarbeiders" dus in feite werkloze veen- en grondwerkers zijn.

§ 3. De toekomstige ontwikkeling van de werkgelegenheid

a. Wijziging van de oppervlakte cultuurgrond

De oppervlakte cultuurgrond neemt in Drente voortdurend toe; hoewel het tempo van de toeneming aanzienlijk geringer is dan voor de oorlog, is zij toch nog altijd niet onbelangrijk. Van 1950 af is de oppervlakte cultuurgrond volgens de C.B.S.-cijfers toegenomen met 3,8%, of met 0,6% per jaar. Hoewel het tempo van de ontginning afneemt en dat van het niet agrarisch grondgebruik (inclusief toeneming van het bosareaal) enigszins stijgt, is ook voor de toekomst nog een uitbreiding van de cultuurgrond te verwachten. Te rekenen valt op 1,5%, resp. 3% in de komende vijf en tien jaar. Deze toeneming is niet gelijkmatig over de provincie verdeeld. In de noordelijke randgemeenten moet eerder met een geringe vermindering van de oppervlakte cultuurgrond rekening worden gehouden, in de zuidelijke randgemeenten zal de toeneming in tien jaar niet meer dan 3% bedragen. De toeneming zal het grootst zijn in het veen- en zandgebied (3%) en in het zandgebied (5% in tien jaar), in welke gebieden dan ook de meeste woeste grond aanwezig is.¹⁾

Aangenomen kan worden, dat de cultuurgronduitbreiding tot een even grote vermeerdering van de werkgelegenheid leidt, met dien verstande, dat de bedrijfsvergroting, die er veelal mee gepaard gaat, een afnemng van de werkgelegenheid veroorzaakt.

1) Een zekere verbetering van de bestaande cultuurgrond (waterbeheersing) is hierbij ingecalculeerd.

van het aantal schapen. Dit betekent een intensivering. In totaal is in Drente sprake geweest van intensivering, die echter van vrij geringe omvang is geweest en in de toekomst geen betekenis meer zal hebben. Factor c is daardoor vermoedelijk te verwaarlozen, onvoorziene omstandigheden voorbehouden.

d. Wijziging van de mechanisatie- en rationalisatiegraad

De mechanisatie is in Drente nog vrij gering; zij is in overeenstemming met de overige zandgebieden, maar gezien het in vergelijking daarmee geringe aantal kleine bedrijven relatief toch niet groot. Verwacht mag worden, dat in de toekomst de mechanisering sneller zal verlopen. Hoewel in het veen- en zandgebied de mechanisatie verder is gevorderd dan in de overige gebieden, is ook daar in verband met het algemeen patroon van de veenkoloniale streken nog een uitbreiding van het werktuigenpark te verwachten.

Juist doordat het aantal kleine bedrijven vrij gering is, kan zowel ten aanzien van de akkerbouw als de veeteelt mechanisatie worden verwacht, al zal het gemengde bedrijfstype ten aanzien van de beide onderdelen een ongunstige positie innemen ten opzichte van het in totaal even grote gespecialiseerde bedrijf.

Ook de rationalisatie biedt in Drente evenals in de andere provincies mogelijkheden. Evenals ten aanzien van de mechanisatie is in de toekomst een snelle rationalisatie te verwachten; er kunnen nog tal van arbeidsbesparende werkmethoden worden doorgevoerd. Dit is in het bijzonder het geval als gevolg van het geleidelijk krappere wordend arbeidsaanbod, de stijging van de lonen en de voorlichting inzake de rationalisatiemogelijkheden. Het zal duidelijk zijn, dat rationalisatie en mechanisatie in vele gevallen gelijktijdig zullen optreden.

De invloed van de factoren rationalisatie en mechanisatie is in tabel D 3 geschat.

Tabel D 3

GESCHATTE AFNEMING VAN DE WERKGELEGENHEID DOOR MECHANISATIE EN RATIONALISATIE

Landbouwgebied	Afneming in procenten van de werkgelegenheid	
	tot 1962	tot 1967
Zandgebied	5	10
Veen- en zandgebied	5	10
Noordelijke randgemeenten	6	12
Zuidelijke randgemeenten	6	12
Geheel Drente	5	10

b. Wijziging van de bedrijfsgrootte

In Drente neemt, zoals overal elders, het aantal bedrijven in de grootteklasse 1-5 ha sedert 1945 aanzienlijk af; in tegenstelling tot de overige provincies vermindert echter in de grootteklassen ≥ 20 ha het aantal bedrijven niet, maar neemt dit sedert 1950 weer toe, zodat niet meer van een concentratie van de grootteklassen kan worden gesproken. Dit is het gevolg van een vrij aanzienlijke uitbreiding van het aantal grote bedrijven in het zandgebied. Uit het oogpunt van de werkgelegenheid is echter alleen de bedrijfsvergroting interessant. Zij loopt in omvang uiteen voor de verschillende gebieden. De vermindering van het aantal bedrijven in de klasse 1-5 ha, zoals die op grond van de ontwikkeling in het verleden kan worden verwacht en haar invloed op de werkgelegenheid blijkt uit tabel D 2.

Tabel D 2

GESCHATTE AFNEMING VAN DE WERKGELEGENHEID DOOR BEDRIJFSSANERING

Landbouwgebied	Afneming in procenten van					
	de werkgelegenheid		alle bedrijven		bedrijven < 5 ha	
	tot 1962	tot 1967	tot 1962	tot 1967	tot 1962	tot 1967
Zandgebied	2	4	4	7½	15	30
Veen- en Zandgebied	1½	3	3	6½	15	30
Noordelijke randgemeenten	2½	5	4	8½	10	20
Zuidelijke randgemeenten	2½	5	4½	9	12	24
Geheel Drente	2	4	4	8	14	28

c. Verandering van het produktieplan

Het grondgebruik heeft in Drente sedert 1945 slechts geringe veranderingen ondergaan. De verhouding tussen bouwland en grasland is vrijwel niet gewijzigd. Tussen de akkerbouwgewassen is een verschuiving opgetreden in die zin, dat het verbouwen van granen is toegenomen en dat van aardappelen is afgenomen. Ten opzichte van de produktiefactor arbeid betekent dit een extensivering. De veestapel is bij gelijkblijvende graslandoppervlakte toegenomen, evenals het aantal varkens en kippen, waartegenover weer een vermindering staat

e. Wijziging van het aandeel van vrouwelijke arbeidskrachten in de werkgelegenheid

Het aantal meewerkende vrouwen is in Drente in het verleden vermoedelijk afgenomen. Sedert 1950 is de arbeidsbezetting van vrouwen volgens de C.B.S.-cijfers met ongeveer 20% verminderd, maar het is moeilijk hieromtrent betrouwbare inlichtingen te krijgen. Daar ook de mannelijke arbeidsbezetting in deze periode aanzienlijk is teruggelopen, betekent deze vermindering niet een even grote daling van het aandeel van vrouwelijke arbeidskrachten in de werkgelegenheid. In 1956 was dit aandeel nog 10%. Er zijn tendenties, die wijzen in de richting van een minder sterke afneming van de vrouwenarbeid in de landbouw. Daar bovendien een gelijkblijvende afneming van de vrouwelijke arbeidsbezetting als de laatste jaren is opgetreden (35% in 10 jaar) de werkgelegenheid voor mannen slechts 2 à 3% zou doen stijgen, zal de invloed van factor e vermoedelijk niet meer dan een enkel procent bedragen.

Resumerend kan worden gesteld, dat in Drente een afneming van de agrarische werkgelegenheid moet worden verwacht. In vergelijking met de provincies Zeeland, Groningen en Friesland is deze vermindering echter gering, hetgeen een gevolg is van de te verwachten ontginningen en de afneming van de vrouwenarbeid. De totale daling van de werkgelegenheid in de toekomst blijkt uit tabel D 4.

Tabel D 4

VERWACHTE TOTALE AFNEMING VAN DE WERKGELEGENHEID

Gebieden	Afneming in procenten van de werkgelegenheid	
	tot 1962	tot 1967
Zandgebied	4½	9
Zand- en veengebied	5	10
Noordelijke randgemeenten	9	18
Zuidelijke randgemeenten	8	16
Geheel Drente	6	12

De daling van de werkgelegenheid zal in Drente grotendeels betrekking hebben op het aantal zoons en overige meewerkende familieleden en op de bedrijfshoofden. In mindere mate zal ook de vraag naar vreemde arbeidskrachten dalen en daarvan vooral de vraag naar losse arbeiders. Deze ontwikkeling komt overeen

met die van het aanbod, daar ook het aanbod van losse arbeidskrachten daalt.

Aangenomen kan worden, dat in Drente ruim 300 volwaardige arbeidskrachten (arbeidsjaren van volwassen mannelijke arbeiders) per jaar minder nodig zullen zijn. Omrekening van dit aantal tot arbeidskrachten is enigszins arbitrair, daar de losse arbeiders slechts een gering gedeelte van hun werktijd in de landbouw werkzaam zijn, evenals de bedrijfshoofden met een hoofdberoep buiten de landbouw, terwijl juist voor deze categorieën op een daling moet worden gerekend. Daardoor zal de vermindering van de vraag naar arbeidskrachten vermoedelijk ruim 600 per jaar bedragen, waarvan 190 in het zandgebied, 160 in het veen- en zandgebied, 65 in de noordelijke randgemeenten en 215 in de zuidelijke randgemeenten. Naar de districten van het R.A.B. is de vermindering als volgt:

Assen 35, Vries 125, Emmen 100, Borger 35, Coevorden 80, Hoogeveen 120, Beilen 60, Meppel 75.

Het is aan het slot van deze prognose nuttig het gebruikelijke voorbehoud extra te beklemtonen. De werkgelegenheid is sterk afhankelijk van het aanbod van arbeidskrachten, de afvloeiing van werkgelegenheid buiten de landbouw. Mechanisatie, rationalisatie en sanering b.v. zijn sterk afhankelijk van de arbeidsvoorziening.

§ 4. C o n c l u s i e s

1. De huidige werkgelegenheid in Drente omvat bijna 33.000 mannelijke arbeidskrachten. Het aantal meewerkende vrouwelijke arbeidskrachten is nog groot, al is het door de vrouwen verrichte werk slechts 10% van het totaal.

2. De potentiële werkloosheid van gezinsarbeidskrachten is in Drente nog aanzienlijk. Een afvloeiing van ruim 700 meewerkende zoons is noodzakelijk in verband met de opvolgingsmogelijkheden. Verwacht kan worden dat een belangrijk gedeelte hiervan inderdaad zal afvloeien, voornamelijk in de leeftijd tussen 21 en 30 jaar, b.v. een vermindering van het aantal meewerkende zoons met 400 (waarvan in het zandgebied, het veen- en zandgebied en de zuidelijke randgemeenten resp. 200, 100 en 100). Ook de feitelijke werkloosheid in Drente is nog hoog, de seizoenwerkloosheid aanzienlijk en soms langdurig.

3. Onder invloed van bedrijfssanering en mechanisatie en rationalisatie zal de werkgelegenheid in Drente afnemen, maar anderzijds zullen ontginningen en in mindere mate afneming van het aandeel van vrouwelijke arbeidskrachten de werkgelegenheid nog doen toenemen. De resultante dezer tegengestelde krachten is een daling van de werkgelegenheid van gemiddeld 6% in 5 jaar, die naar de gebieden sterk varieert en in de noordelijke en zuidelijke randgemeenten aanzienlijk is.

4. De daling van de werkgelegenheid zal naast het aantal meewerkende zoons (zie ad 2) ook het aantal bedrijfshoofden en vreemde arbeidskrachten doen dalen. Te verwachten is, dat vooral de toevloeiing van jongeren naar de agrarische bedrijfstak zal afnemen.

HOOFDSTUK VI

NOORDOOSTELIJK OVERIJSEL

§ 1. D e h u i d i g e w e r k g e l e g e n h e i d

Het gebied noordoostelijk Overijssel is in 2 sub-gebieden gesplitst. Gebied I omvat de gemeenten Den Ham en Vriezenveen; tot gebied II worden de gemeenten Avereest, Ommen, Hardenberg en Gramsbergen gerekend. Tezamen vormen deze gemeenten het Overijsselse zand- en veengebied.

Ingedeeld in categorieën is het aantal agrarische arbeidskrachten in het Overijsselse zand- en veengebied:

- a. Het aantal bedrijfshoofden is 5.248, waarvan 4.484 landbouwers en tuinders en 766 bedrijfshoofden met een hoofdberoep buiten de landbouw. Het aantal bedrijven > 1 ha bedraagt 5.229, welk aantal in 1950 nog 5.414 was.
- b. Het aantal medewerkende zoons bedroeg in 1947 2.161 en is sindsdien enigszins afgenomen. Het bedroeg in juni 1956 ongeveer 2.000, waarvan 400 gedeeltelijk medewerkend.
- c. Het aantal landarbeiders bedroeg volgens de L.E.I.-enquête van 1955 970 vast en 1.830 los, welke aantallen in overeenstemming zijn met die van de volks- en beroepstelling, de arbeidskrachtentelling van 1950 en de opgave van het B.P.L. van 1955, zij het in alle gevallen iets lager.
- d. Het aantal medewerkende vrouwen is moeilijk te bepalen, maar kan op grond van de arbeidskrachtentellingen van 1950 en 1953 worden geschat op 3.000 permanent medewerkende (waarvan 50 vreemde arbeidskrachten), terwijl door tijdelijk medewerkende arbeidskrachten ongeveer 2.500 werkweken werd gearbeid, waarvan 10% door vreemde arbeidskrachten.
- e. Er zijn in noordoostelijk Overijssel een groot aantal mannelijke medewerkende familieleden, die niet tot de zoons behoren. Gedeeltelijk zijn deze opgenomen in de categorie vreemde arbeidskrachten, maar het grote aantal, dat op grond van een vergelijking van de arbeidskrachtentellingen van alle medewerkende familieleden en het aantal zoons en bedrijfshoofden blijkt te bestaan, is toch niet geheel daarin verwerkt. Gerekend kan worden op \pm 800 familieleden.

Om tot een zinvolle optelling te kunnen komen is omrekening van de vorenstaande aantallen tot volwaardige arbeidskrachten ¹⁾ noodzakelijk. Rekening houdend met de leeftijdsopbouw en de arbeidsduur komt men tot de volgende aantallen:

Tabel O. 1

DE ARBEIDSKRACHTEN IN NOORDOOSTELIJK OVERIJSEL

Categorie	Gebied I		Gebied II		Totaal (I+II)	
	perso- nen	v.a.k.	perso- nen	v.a.k.	perso- nen	v.a.k.
Landbouwer en tuinders	886	750	3598	3060	4484	3810
Overige bedrijfshoofden met bedrijven van 1 ha en groter	216	85	550	215	766	300
Vastmedewerkende zoons	270	270	1330	1390	1600	1660
Tijdelijk medewerkende zoons	60		340		400	
Overige medewerkende mannelijke familieleden	180	90	620	310	800	400
Vaste arbeiders	105	95	865	775	970	870
Losse arbeiders	470	45	1360	135	1830	180
Alle mannelijke arbeidskrachten	2187	1335	8663	5885	10850	7220
Vaste vrouwelijke arbeidskrachten	1000	220	2000	425	3000	645
Losse vrouwelijke arbeidskrachten (in arbeidsweken)	1050		1450		2500	
Totaal aantal v.a.k.	-	1550	-	6310	-	7865

§ 2. Het latente arbeidsoverschot

Het aantal medewerkende boerenzoons is in noordoostelijk Overijssel niet ongunstig te noemen ten opzichte van het totale aantal bedrijven. Wel is van een te groot aantal medewerkende zoons sprake, indien alleen van het aantal bedrijven wordt uitgegaan, waarvan het bedrijfshoofd landbouwer of tuinder is en zeker indien daarbij rekening wordt gehouden met de in de toekomst te verwachten vermindering hiervan, maar dat geeft een iets te ongunstig beeld. Rekening houdend met alle factoren moet worden geconstateerd, dat er een gering "overschot" aan boerenzoons bestaat, dat mogelijkerwijs de sanering enigszins zal remmen. Een afvloeiing van ongeveer 200 zoons (10%) is noodzakelijk, indien alleen van de land- en tuinbouwbedrijven wordt uitgegaan en bovendien met de sanering wordt rekening gehouden ²⁾. Een gedeelte

1) Een volwaardige arbeidskracht is een valide mannelijke arbeidskracht van 20 tot 60 jaar, die het gehele jaar werkt.

2) Uit gebied II zouden ongeveer 90 zoons moeten afvloeien; uit gebied I 110 zoons.

van de zoons werkt echter (gedeeltelijk) op een bedrijf, waarvan het bedrijfshoofd geen landbouwer of tuinder is. Daardoor zal de afvloeiing iets geringer kunnen zijn om de z.g. latente werkloosheid op te heffen. Deze daling kan inderdaad worden verwacht.

Feitelijke werkloosheid is er in noordoostelijk Overijssel nog wel. De structurele werkloosheid van landarbeiders is de laatste jaren gering, maar de seizoenwerkloosheid in de wintermaanden bedraagt nog $1/3$ van het totale aantal arbeiders. Vele van deze werklozen zijn echter geen landarbeiders in de eigenlijke zin des woords en werken slechts een zeer korte tijd in de landbouw.

§ 3. De toekomstige ontwikkeling van de werkgelegenheid

a. Wijziging van de oppervlakte cultuurgrond

Evenals in het Drentse veengebied wordt ook in Overijssel nog voortdurend grond ontgonnen. Bij gebrek aan cijfers is het niet mogelijk exact na te gaan hoeveel de ontginning bedraagt, maar rekening houdend met het verminderen van de oppervlakte cultuurgrond door dorpsuitbreiding, wegenbouw e.d. is er een geringe uitbreiding van de cultuurgrond opgetreden in de laatste jaren. In de komende tien jaar kan de toeneming op 2% worden geschat.

b. Wijziging van de bedrijfsgrootte

Zoals vrijwel overal elders in Nederland daalt in het zand- en veengebied het aantal kleine bedrijven. Van 1950-1955 is het aantal bedrijven van 1-5 ha afgenomen met 14% of met 3% per jaar. Voor de komende 10 jaar mag eveneens op een dergelijke vermindering worden gerekend, zodat het aantal bedrijven van 1-5 ha daar door daalt in 5 of 10 jaar met resp. 13% en 25%. Doordat 40% van het totale aantal bedrijven in de grootteklasse 1-5 ha valt, betekent dit een daling van het totale aantal bedrijven met 5 of 10% in 5 en 10 jaar, waardoor de werkgelegenheid met 3 of 6% afneemt.

c. Wijziging van het produktieplan

Er is sedert 1950 weinig verandering gekomen in de bouwland-graslandverhouding, behalve van 1955 op 1956 (toeneming grasland). Wel is een geringe wijziging opgetreden in de teelt van akkerbouwprodukten in die zin, dat de graanoppervlakte is toegenomen ten koste van de hakvruchten. Dit betekent een geringe extensivering.

De veestapel is aanvankelijk na de oorlog sterk toegenomen, maar sedert 1951, toen het vooroorlogse aantal was bereikt is de toeneming gering. Wel is van 1953 op 1954 het aantal kippen en varkens nog sterk toegenomen. Verwacht mag worden, dat de intensivering, die hierdoor is opgetreden, weinig voortgang meer zal vinden. Factor c kan, globaal gesproken, worden verwaarloosd, te meer daar een grondige intensivering moet plaats hebben wil de werkgelegenheid er betekenend door worden beïnvloed.

d. Verandering van de mechanisatie- en rationalisatiegraad

Zowel akkerbouw als veeteelt zijn in het zand- en veengebied nog weinig gemechaniseerd. Het aantal trekkers b.v. is gering, niet alleen in vergelijking met de overige veengebieden, maar zelfs vergeleken met de zandgronden. Ook rooimachines e.d. treft men nog weinig aan. Het aantal melkmachines is iets gunstiger, hoewel eveneens in vergelijking met het Overijsselse zandgebied niet hoog. Ongetwijfeld vindt de geringe mechanisatiegraad voor een groot deel haar oorzaak in het grote aantal kleine bedrijven, waarvan de opheffing reeds in factor b is begrepen, doch niettemin kan in de toekomst nog een belangrijke mechanisering worden verwacht. De invloed ervan op de werkgelegenheid is moeilijk te bepalen en is gedeeltelijk reeds onder b verdisconteerd. Zij kan, mede op grond van andere publikaties, op resp. 5% en 10% in de komende 5 en 10 jaar worden geschat.

Ook rationalisatie zal in de toekomst nog optreden. Het is te verwachten, dat de toeneming van de rationalisatie ook de mechanisatie zal stimuleren en omgekeerd. Mechanisatie en rationalisatie tezamen zullen naar schatting de werkgelegenheid resp. 8% en 16% doen dalen in 5 en 10 jaar.

e. Wijziging van het aandeel van vrouwelijke arbeidskrachten in de werkgelegenheid

Van het totaal aantal van 7.850 volwaardige arbeidskrachten bestaat 8% uit vrouwelijke arbeidskrachten. Dit aantal is vrij hoog, hoewel niet in vergelijking met de overige zandgebieden. De laatste jaren is het aantal vrouwelijke arbeidskrachten sterk afgenomen (sedert 1950 met ongeveer 20%), maar het aandeel van de vrouwelijke arbeidskrachten in het totaal is toch zo gering, dat hiervan slechts een geringe invloed op de werkgelegenheid voor mannen is uitgegaan. Het is bovendien de vraag in hoeverre de tendentie tot vermindering van de vrouwenarbeid zich zal

voortzetten ¹⁾. Globaal gesproken is factor e daarom te verwaarlozen.

In totaal is de te verwachten vermindering van de agrarische werkgelegenheid te schatten op resp. 10% en 20% in de komende 5 en 10 jaar. Deze percentages gelden ook voor gebied II; voor gebied I zijn deze 11% en 21½%. Deze vermindering heeft gedeeltelijk betrekking op de bedrijfshoofden in verband met de sanering; gedeeltelijk op de medewerkende boerenzoons en voor een deel ook op de vreemde arbeidskrachten. Van de laatste categorie is vooral te verwachten, dat de losse arbeiders niet meer in de landbouw zullen werken. Hun aantal wordt daardoor sterk beïnvloed, maar zij werken slechts voor een gering gedeelte van hun arbeidstijd ($\pm 10\%$) in de landbouw. Te verwachten is dus een daling van de behoefte aan arbeidskrachten van ruim 200 per jaar, waarvan 50 uit gebied I, maar deze werken voor een deel reeds in belangrijke mate buiten de landbouw, met name in grondwerk ²⁾.

De vermindering van de werkgelegenheid zal vooral leiden tot een afvloeiing van arbeidskrachten op jeugdige leeftijd en een vermindering van de primaire toevloeiing, d.w.z. direct na de schoolperiode.

§ 4. C o n c l u s i e s

1. In het zand- en veengebied van noordoostelijk Overijssel werken ca. 10.850 mannelijke agrarische arbeidskrachten, waarvan ongeveer 3.500 slechts voor een vaak gering deel hun arbeid in de landbouw aanwenden. Het aandeel van vrouwelijke arbeidskrachten in de werkgelegenheid is ongeveer 8% (gebied I 14%; gebied II 7%).
2. De latente werkloosheid van boerenzoons is vrij gering, doch in verband met de wenselijke en te verwachten bedrijfssanering toch nog vrij groot ($\pm 10\%$). Te verwachten is, dat in de komende 10 jaar zeker 200 zoons zullen afvloeien, nl. uit gebied I 110 zoons en uit gebied II 90 zoons. De feitelijke seizoenwerkloosheid is groot.
3. Een daling van de werkgelegenheid van 10% in de komende 5 jaar en van 20% in de komende 10 jaar ligt in de lijn der verwachting (gebied I 11% en 21½%; gebied II 10% en 20%).
4. De werkgelegenheidsdaling zal resulteren enerzijds in een afvloeiing op over het algemeen vrij jeugdige leeftijd (tot 30 jaar).

1) Te sterker geldt deze vraag, omdat de totale werkgelegenheid toch al 20% afneemt.

2) Zij vertegenwoordigen ongeveer 150 volwaardige arbeidskrachten. (Gebied I 40 en gebied II 110 volwaardige arbeidskrachten.)

anderzijds in een vermindering van de toevloeiing (vrijwel geheel van jongeren na de schoolleeftijd). Per jaar zijn ruim 200 arbeidskrachten in de landbouw minder nodig, doch zij zijn voor een groot deel reeds in belangrijke mate gedeeltelijk buiten de landbouw werkzaam.

HOOFDSTUK VII

OOSTELIJK NOORDBRABANT

Het in het onderzoek betrokken zandgebied van oostelijk Noordbrabant beslaat een geheel landbouwgebied en een gedeelte van twee andere landbouwgebieden (resp. het land van Cuyk, de Meijerij en de zuidoostelijke zandgronden). Het is niet wel doenlijk voor een dergelijk gebied, dat als het ware als een brede rand rondom de steden Eindhoven en Helmond en omliggende gemeenten is gelegen, verantwoorde prognose op te stellen. Het opstellen van werkgelegenheidsprognoses is toch al moeilijk werk in verband met de afhankelijkheid o.a. van het aanbod, doch voor een zo merkwaardig gevormd gebied geldt dat in nog sterkere mate. De onderdelen, waarin het gebied uiteenvalt (volgens de rayons van de gewestelijke arbeidsbureaus) maken de situatie nog onduidelijker.

Hoewel in mindere mate, geldt dit eveneens voor de bepaling van de huidige arbeidsbezetting. Daar voor bepaalde categorieën arbeidskrachten met steekproefomrekeningen of zelfs schattingen moet worden gewerkt, is voor de kleine gebieden waarom het hier gaat, eigenlijk geen verantwoorde berekening van de huidige werkgelegenheid aan te geven.

Wat de prognose van de werkgelegenheid betreft moet nog worden opgemerkt, dat met algemene tendenties, die voor het gehele gebied gelden, wordt gewerkt, waarbij echter afwijkingen nog ter sprake zullen komen. De consequenties worden dan weer per rayon bepaald.

§ 1. D e h u i d i g e w e r k g e l e g e n h e i d

De huidige werkgelegenheid, onderverdeeld in de categorieën waaruit zij bestaat, is neergelegd in tabel B ¹⁾. De cijfers omtrent het aantal bedrijfshoofden berusten op het aantal bedrijven (C.B.S.); die omtrent de meewerkende boerenzoons op C.B.S.-gegevens en een in 1957 gehouden L.E.I.-enquête; de aantallen arbeiders blijken uit C.B.S.-gegevens en een in 1955 gehouden L.E.I.-enquête; de gegevens omtrent de vrouwelijke arbeidskrachten zijn geschat op grond van de arbeidskrachtentellingen 1950 en 1953 van het C.B.S.

1) Ook de omrekening in volwaardige arbeidskrachten (v.a.k.), d.w.z. manjaren van valide mannelijke arbeidskrachten van 20 tot 60 jaar, is daarin te vinden.

Tabel B. 1

DE ARBEIDSKRACHTEN IN OOSTELIJK NOORDBRABANT

G.A.B.-gebied	Aantal mannelijke arbeidskrachten						Aantal vast meewerkende vrouwelijke arbeidskr.	Tijdelijk meewerkende vrouw. arb. kr. in arb. weken	Totaal aantal v.a.k.
	Landbouwers en tuinders	Overige bedrijfs- hoofden van bedrijven van 1 ha en groter	Vast meewerkende zoons	Tijdelijk meewerken- de zoons	Vaste land- arbeiders	Losse land- arbeiders			
G.A.B. Cuyk	2.835	216	1.050	160	210	300	2.400	2.300	4.050
G.A.B. Eindhoven	363	32	150	30	20	30	300	250	560
Nevenbureau Bladel	1.027	92	410	80	40	60	900	750	1.600
Nevenbureau Budel	705	129	310	60	30	55	200	1.200	1.050
Nevenbureau Valkenswaard	754	136	290	60	30	70	200	1.040	1.070
G.A.B. Helmond, nevenbureau Deurne	2.062	141	1.000	210	80	200	850	3.100	3.100
G.A.B. 's-Hertogenbosch	153	7	70	15	20	10	100	10	260
Nevenbureau Boxtel	570	68	210	40	40	45	200	250	800
G.A.B. Tilburg	1.963	210	780	150	210	140	1.300	500	2.980
G.A.B. Veghel	3.455	347	1.570	300	140	180	1.150	3.100	5.030
Oostelijk Noordbrabant	13.887	1.378	5.840	1.105	820	1.090	7.600	12.500	20.500
Omrekeningsfactor v.a.k. 1)	0,85	0,40	0,80		0,92	0,10	0,22	0,012	

1) Deze factoren zijn globaal afgeleid van die der afzonderlijke gebieden.

§ 2. H e t l a t e n t e a r b e i d s o v e r s c h o t

Onder latent arbeidsoverschot wordt hier alleen verstaan het "teveel" aan meewerkende boerenzoons in verband met de opvolgingsmogelijkheden. In deze zin beschouwd is de latente werkloosheid in oostelijk Noordbrabant groot. Het berekende "overschot" aan boerenzoons varieert, al naar gelang men de bedrijven, waarvan het bedrijfshoofd geen landbouwer of tuin-der is, meerekent en naar het rekening houden met de te ver-wachten afneming van het aantal kleine bedrijven in de toe-komst, van 400 tot 2000. Het is met name groot in Helvoirt en de rayons Veghel, Deurne en Budel. Daar het aantal mee-werkende boerenzoons in de afgelopen 10 jaar sterk is ver-minderd (met ongeveer 30%), is te verwachten, dat een groot gedeelte van het berekende overschot (bij de berekening is van zeer matige veronderstellingen in verband met de opvolging uit-gegaan) zal afvloeien. Te verwachten is een afvloeiing van on-geveer 1500-2000 boerenzoons in de komende 10 jaar (20-30%). Het is niet noodzakelijk, dat deze afvloeiing geheel uit het bestaande aantal zal plaats hebben; zij zal voor een groot deel primair zijn, d.w.z. na het verlaten van de school. Ook overigens zal de afvloeiing echter voornamelijk in de jongere leeftijds-klassen gebeuren (b.v. na de militaire dienstdtijd) in verband met de aard van de werkzaamheden buiten de landbouw.

In het betrokken gebied is de feitelijke werkloosheid van landarbeiders nog vrij groot, althans in relatieve zin. Dit geldt met name voor het winterseizoen, waarin vele van de losse arbei-ders werkloos zijn.

§ 3. D e t o e k o m s t i g e o n t w i k k e l i n g v a n d e w e r k g e l e g e n h e i d

De factoren, welke de toekomstige werkgelegenheid bepalen, worden hieronder geschetst.

a. De verandering van de oppervlakte cultuurgrond

De oppervlakte cultuurgrond is de laatste jaren in oostelijk Noordbrabant toegenomen, doch slechts in geringe mate. Met name in de gebieden ten westen en zuidwesten van Eindhoven en in de Peel is grond ontgonnen en dat overcompenseert het verlies aan cultuurgrond door industrievestiging, woningbouw, wegensaanleg e.d.

Er is in de genoemde gebieden nog wel voldoende woeste grond aanwezig om deze tendentie in de komende jaren te bestendigen. Daarnaast kan ook de verbetering van de kwaliteit van de grond in deze gebieden meespreken, al leidt zij vaak niet tot een evenredige stijging van de werkgelegenheid. Van 1951-1956 is de oppervlakte cultuurgrond in het totale gebied toegenomen met ongeveer 1 $\frac{1}{2}$ %. Aangenomen kan worden, dat in de komende tien jaar de werkgelegenheid hierdoor met ongeveer 3% zal toenemen, mede rekening houdend met verbeterde waterbeheersing e.d. Deze toeneming zal gelokaliseerd zijn in de rayons Deurne, Bladel (5%), Budel en Tilburg (3%), terwijl in de overige gebieden incidenteel enige toeneming, maar globaal constandheid is te verwachten.

b. Wijziging van de bedrijfsagrootte

Evenals in geheel Nederland is ook in oostelijk Noordbrabant een vermindering van het aantal kleine bedrijven (1-5 ha) te constateren, waartegenover een toeneming van het aantal bedrijven van 6-20 ha staat. De afnemng van het aantal kleine bedrijven gaat in oostelijk Noordbrabant vrij langzaam, maar dit is mede het gevolg van de door ontginning vrijgekomen gronden. Afzonderlijk bekeken is voor het gehele gebied een vermindering van het aantal kleine bedrijven te verwachten van ongeveer 20% in de komende 10 jaar. Het totale aantal bedrijven vermindert daardoor bijna 5% en de werkgelegenheid bijna 3%. In de verschillende gebieden loopt deze daling echter uiteen, naar gelang de te verwachten bedrijfs-sanering, het aantal kleine bedrijven en het aandeel van de bedrijfshoofden in de totale werkgelegenheid. Zij is in de rayons Cuyk, Veghel, Bortel en in Helvoirt ongeveer 4% en in de overige gebieden ruim 2%.

c. Wijziging van het produktieplan

Zowel wijziging van het produktieplan als in- of extensivering binnen een bepaald produktieplan hebben invloed op de werkgelegenheid. Wijziging van het produktieplan is in oostelijk Brabant niet opgetreden. De bouwland-graslandverhouding is niet gewijzigd, terwijl het tuinbouwareaal direct na de oorlog wel iets is toegenomen, maar de laatste jaren constant blijft. Het verbouwen van granen is iets toegenomen

ten koste van dat van groenvoedergewassen en de laatste jaren van aardappelen. De veebezetting neemt voortdurend toe, maar de laatste jaren in gering tempo; (van 1955 op 1956 is het aantal varkens weer afgenomen). De intensivering, die hierdoor is opgetreden heeft ongeveer zijn plafond bereikt. Er wordt aangenomen, dat in de toekomst het productieplan ongewijzigd zal blijven en derhalve geen verandering in de werkgelegenheid teweegbrengt.

d. Verandering van de mechanisatie- en rationalisatiegraad

Mechanisatie en rationalisatie verminderen de werkgelegenheid. De invloed ervan is echter moeilijk exact te bepalen. Mechanisatie zowel als rationalisatie worden door een veelheid van factoren beïnvloed; zij zijn b.v. niet los te zien van bedrijfsgrootte en sanering van het productieplan en vooral niet van het aanbod van arbeidskrachten. Dit laatste is b.v. de belangrijkste oorzaak van het geringe mechanisatiepeil, zoals dat gewoonlijk op de zandgronden wordt aangetroffen.

De mechanisatie is in oostelijk Noordbrabant nog weinig ver gevorderd. Het aantal trekkers b.v. is gering en is zelfs in vergelijking met de overige zandgebieden in de Meijerij laag te noemen; het aantal melkmachines is in het zuidoosten bevredigend, maar in de Meijerij eveneens gering. Het bedrijfsgroottepatroon is hiervan gedeeltelijk de oorzaak. De gemiddelde bedrijfsgrootte is gering, met name in de rayons Veghel en Bortel, waar ook de mechanisatiegraad zeer gering is. Het aantal kleine bedrijven (1-5 ha) is niet zo ongunstig (27%), maar in de klasse 5-10 ha valt de helft der bedrijven. Mede waar de bedrijfssanering op gang komt kan in de toekomst een sterke mechanisatie worden verwacht. Zij zal vooral daar optreden, waar de verkaveling gunstig is en waar zij nog weinig ver is gevorderd. De invloed ervan kan worden gesteld op een vermindering van de werkgelegenheid in de komende tien jaar van 1% per jaar.

Ook rationalisatie is nog in sterke mate te verwachten in oostelijk Noordbrabant, al zal de betekenis hiervan voor de verschillende gebieden nog wel variëren. De stijging der lonen, het verminderende aantal arbeidskrachten en de voorlichting inzake de rationalisatie-mogelijkheden zijn sterke

stimulansen voor verdere rationalisatie. Voorts dient erop te worden gewezen, dat mechanisatie en rationalisatie veelal gelijktijdig optreden.

De invloed van mechanisatie en rationalisatie is in tabel B 2 geschat; de cijfers zijn globaal en enigszins arbitrair; de mogelijkheden zijn groter dan de te verwachten realisatie, vooral in de Meijerij.

Tabel B 2

GESCHATTE AFNEMING VAN DE WERKGELEGENHEID
DOOR MECHANISATIE EN RATIONALISATIE

G.A.B.-gebied	Afneming in procenten van de werkgelegenheid	
	tot 1962	tot 1967
Rayon Cuyk	5	10
Rayon Veghel, Bortel en Helvoirt	6	12
Rayon Tilburg	6	12
Rayon Eindhoven en nevenbureaus	7	14
Rayon Dourne	7	14
Oostelijk Noordbrabant	6	12

e. Wijziging van het aandeel van vrouwelijke arbeidskrachten in de werkgelegenheid

Het aandeel van vrouwelijke arbeidskrachten in de totale agrarische werkgelegenheid in oostelijk Noordbrabant is groot, bijna 10%. Hoewel dit iets geringer is dan in noordwestelijk Limburg, wordt in alle rayons relatief veel werk door vrouwen verricht. Er zijn verschillen tussen de rayons, het aandeel van de vrouwelijke arbeidskrachten is in Budel 6% tegenover 13% in Bladel en in Cuyk. Het gezinskarakter van het landbouwbedrijf komt daardoor en mede door het grote aantal meewerkende boerenzoons, duidelijk naar voren.

Voor zover de cijfers conclusies omtrent de historische ontwikkeling toelaten valt er geen vermindering van de arbeid van vrouwelijke arbeidskrachten uit af te leiden sedert 1950, zodat het aandeel van deze arbeidskrachten nog iets is toegenomen.

Voor de toekomst is wel een afnemings van de door vrouwen verrichte arbeid te verwachten, maar de omvang hiervan is niet exact te bepalen. Het aandeel in de totale werkzaamheden zal vermoedelijk weinig worden beïnvloed.

Resumerend kan op grond van de vorenstaande overwegingen een daling van de werkgelegenheid worden verwacht. Voor het gehele gebied zal zij in de komende tien jaar ongeveer 13% bedragen. In verband met de bestaande onzekerheden zou het beter zijn 10-15% op te geven; de variatie tussen de verschillende rayons loopt van ruim 10% (Deurne) tot 16% (Veghel en Bortel), zoals blijkt uit tabel B 3.

Tabel B 3

VERWACHTE TOTALE AFNEMING VAN DE WERKGELEGENHEID

O.A.B.-gebied	Afneming in procenten van de werkgelegenheid	
	tot 1962	tot 1967
Rayon Cuyk	7	14
Rayons Veghel, Bortel en Helvoirt	8	16
Rayons Tilburg	5	11
Rayon Eindhoven en nevenbureaus	6	13
Rayon Deurne	5	11
Oostelijk Noordbrabant	6	12

De verminderde werkgelegenheid zal voor het grootste deel (ruim 50%) resulteren in afvloeiing van boerenzoons; ook de werkgelegenheid voor bedrijfshoofden neemt af door de sanering (25%), terwijl het overige gedeelte van de vermindering van de werkgelegenheid voor ruim 10% door de vrouwelijke arbeidskrachten en voor een gering gedeelte door vreemde arbeidskrachten zal moeten worden gedragen. Te verwachten is door dit alles een afvloeiing van arbeidskrachten op jeugdige leeftijd en een vergroting van de toevloeiing van jonge arbeidskrachten naar de niet-agrarische bedrijfstakken.

Per rayon zal de vermindering van het aantal agrarische arbeidskrachten ongeveer volgens de hiernavolgende aantallen verlopen. Tussen haakjes is daarbij vermeld het aantal volwaardige arbeidskrachten, omdat een aantal in de landbouw werkenden slechts een gedeelte van hun werktijd aan de landbouw besteden.

Anderszijds zijn in de volwaardige arbeidskrachten ook de vrouwelijke arbeidskrachten begrepen. De vermindering bedraagt dan in totaal per jaar ongeveer 300 (250), waarvan in Cuyk 65 (55), Eindhoven-Bladel-Budel-Valkenswaard 65 (55), Deurne 45 (35), Bortel en Helvoirt 15 (15), Tilburg 40 (35) en Veghel 90 (70).

§ 4. C o n c l u s i e s

1. De landbouw in oostelijk Noordbrabant biedt aan ruim 20.500 mannelijke arbeidskrachten permanent en aan bijna 3.600 tijdelijk werk. Het aandeel van vrouwelijke arbeidskrachten in de totale werkgelegenheid is groot (bijna 10%).
2. De latente werkloosheid in de zin van een teveel aan meewerkende boerenzoons in het licht van de opvolgingsmogelijkheden is in het betrokken gebied groot. Verwacht kan worden, dat in de komende tien jaar 1500-2000 boerenzoons minder in de landbouw zullen werken dan thans het geval is.
3. De werkgelegenheid in de landbouw in het betrokken gebied zal in de eerstkomende tien jaar met ongeveer 1% per jaar afnemen.
4. Doordat het landbouwbedrijf in oostelijk Noordbrabant een gezinskarakter heeft zal de daling van de werkgelegenheid vrijwel geheel ten laste van de bedrijfshoofden en de meewerkende gezinsleden komen. Met name het aantal boerenzoons, dat in de landbouw meewerkt, zal sterk moeten dalen. Vraag- en aanbodtendenties lopen hier dus parallel.
5. Te verwachten is, dat de in verband met de werkgelegenheidsdaling noodzakelijke afvloeiing grotendeels in de jeugdige leeftijdsgroepen zal plaats hebben. Per jaar neemt in oostelijk Noordbrabant het benodigde aantal mannelijke arbeidskrachten met ongeveer 300 af.

HOOFDSTUK VIII

NOORD-LIMBURG BEWESTEN DE MAAS

Noord-Limburg vormt een landbouwgebied en het gedeelte bewesten de Maas is dus slechts een deel van een landbouwgebied. Het maken van een prognose voor deze streek is nog wel mogelijk, omdat zij een behoorlijke omvang heeft. De in het kader van dit onderzoek gewenste deling van de streek in vier R.A.B.-rayons doet echter de waarde van de prognose verminderen, daar toevallige factoren een te grote invloed krijgen. Ook de uitgangscijfers van de huidige werkgelegenheid, die gedeeltelijk op omrekeningen van steekproeven en gedeeltelijk op schattingen berusten, verliezen aan betrouwbaarheid. Niettemin is in het onderstaande de gewenste gebiedsindeling gevolgd.

§ 1. D e h u i d i g e w e r k g e l e g e n h e i d

Onderverdeeld naar de verschillende categorieën werkkrachten is de arbeidsbezetting in noordwestelijk Limburg als volgt:

- a. het aantal bedrijfshoofden is 7.835 (behalve voor tuinbouw zijn alleen de bedrijven > 1 ha medegerekend), waarvan 574 een hoofdberoep buiten de landbouw hebben;
- b. het aantal medewerkende boerenzoons, dat is berekend op basis van de volks- en beroepstelling van 1957 en van een begin 1957 gehouden L.E.I.-enquête, bedraagt ongeveer 4,250, waarvan 3.510 permanent en 740 tijdelijk medewerkers;
- c. op grond van de in 1955 gehouden L.E.I.-enquête en de gegevens van C.B.S. en B.P.L. is het aantal vaste landarbeiders te stellen op 740 en het aantal losse landarbeiders op 770; de losse arbeiders hebben over het algemeen een hoofdberoep buiten de landbouw en werken slechts korte tijd in de agrarische bedrijfstak. De in Noord-Limburg belangrijke categorie "overige familieleden" komt overeen met ruim 500 arbeiders;
- d. het aantal vrouwelijke arbeidskrachten en de werktijd daarvan zijn moeilijk te bepalen. Op grond van de arbeidskrachtentellingen van het C.B.S. van 1950 en 1953 kan het aantal op ongeveer 7.000 worden geschat, hetgeen op grond van arbeidsperiode, leeftijd en geslacht echter in een aanzienlijk geringer aantal vol-

waardige arbeidskrachten ¹⁾ resulteert.

Per G.A.B.-gebied zijn de aantallen werkkrachten en volwaardige arbeidskrachten neergelegd in tabel L. 1.

§ 2. H e t l a t e n t e a r b e i d s o v e r s c h o t

Latente of verborgen werkloosheid is in feite dat gedeelte van de arbeidsbezetting, dat zijn oorzaak vindt in een te groot arbeidsaanbod. Omdat dit gedeelte niet bepaalbaar is wordt het begrip latente werkloosheid hier alleen betrokken op de medewerkende boerenzoons. De latente werkloosheid is dan het "teveel" aan boerenzoons in verband met de opvolgingsmogelijkheden. Dit teveel is in noordwestelijk Limburg nog belangrijk. Onder aanneming van een aantal gematigde veronderstellingen bedraagt het, afhankelijk van welke bedrijven men voor de opvolgingsmogelijkheid in aanmerking neemt en van het rekening houden met de afnemering van het aantal bedrijven, 25 tot 40% van het aantal medewerkende zoons (1060-1700). Het aantal medewerkende zoons is van 1947-1957 met ongeveer 15% verminderd. Aannemende dat dit percentage gelijk blijft zou het aantal afvloeiende boerenzoons tot 1966 ongeveer 700 bedragen; aangenomen kan worden, dat de afvloeiing voornamelijk in de jongere leeftijdsklassen (16-25 jaar) zal plaats hebben.

De feitelijke werkloosheid is voornamelijk seizoenmatig van karakter. De werkloosheid onder de vaste landarbeiders is gering, maar onder de losse arbeiders is zij zeer aanzienlijk.

§ 3. D e t o e k o m s t i g e o n t w i k k e l i n g v a n d e w e r k g e l e g e n h e i d

De factoren, die voor de toe- en afnemering van de werkgelegenheid bepalend zijn, zullen achtereenvolgens worden besproken.

a. De verandering van de oppervlakte cultuurgrond

De oppervlakte cultuurgrond vermeerderd in noordwestelijk Limburg door ontginning, maar neemt anderzijds af door toeneming van woning- en wegenbouw e.d. De eerste factor heeft de laatste jaren de tweede overtroffen, waardoor de oppervlakte cultuurgrond ongeveer 1% per vijf jaar is gestegen. Voor de komende tien jaar kan dit percentage eveneens worden aangehouden. Naast ontginning van woeste grond is in noordwestelijk Limburg in de komende jaren ook aanmerkelijke verbetering van een belangrijke oppervlakte

1) Een volwaardige arbeidskracht (v.a.k.) is een valide mannelijke arbeidskracht van 20 tot 60 jaar, die een vol jaar werkt.

Tabel L. 1

DE ARBEIDSKRACHTEN IN NOORDWESTELIJK LIMBURG

G.A.B.-gebied	Aantal mamelijke arbeidskrachten						Aantal vast mee- werkende vrouwelijke arbeids- krachten	Tijdelijk meewerkende vrouwelijke arbeids- krachten in werkjaren	Totaal aantal v.a.k.
	land- bouwers en tuinders	overige bedrijfs- hoofden van bedrijven van 1 ha en groter	vast mee- werkende zoons	tijdelijk meewerkende zoons	vaste arbeiders ¹⁾	losse arbeiders			
G.A.B.-nevenbureau Venray	1.142	91	540	110	240	140	-	-	1.950
G.A.B.-bureau Venlo	3.124	136	1.500	350	490	310	-	-	5.280
G.A.B.-bureau Weert	1.673	208	830	170	280	170	-	-	2.960
G.A.B.-bureau Roermond	1.322	139	640	110	280	150	-	-	2.270
Noordwestelijk Limburg	7.261	574	3.510	740	1.290	770	6.000	60	12.460
Omrakeningsfactor v.a.k.2)	0,80	0,40	0,80	0,80	0,91	0,10	0,30	0,6	

1) Inclusief overige familieleden

2) Per afzonderlijk gebied zijn deze factoren iets anders gesteld, i.v.m. leeftijdsopbouw e.d.

"semi-cultuurgrond" te verwachten (b.v. het Lollebeekproject). Het is moeilijk na te gaan welke uitbreiding van de werkgelegenheid hierdoor zal optreden. In totaal is zij te schatten op 4% in de komende tien jaar. ¹⁾

b. Wijziging van de bedrijfsgrootte

Het aantal kleine bedrijven neemt ook in noordwestelijk Limburg af, maar het tempo van de afnemings is gering in vergelijking met de rest van Nederland. Van 1950-1955 is het aantal kleine bedrijven (1-5 ha) met 6% afgenomen. Vooral in de klasse 10-20 ha is het aantal bedrijven daarentegen toegenomen, hetgeen echter gedeeltelijk ook aan ontginning moet worden toegeschreven. De verklaring voor het in zo langzaam tempo afnemen van het aantal kleine bedrijven is grotendeels gelegen in het grote aantal medewerkende zoons; bovendien moet worden gewezen op de uitbreiding van de tuinbouw (verg. ad c.). Het totale aantal bedrijven nam van 1950-1955 af met 2% (rekening houdend met factor a.). Aangenomen kan worden, dat het tempo van de sanering, mede onder invloed van streekverbeteringsplannen, zal toenemen. De afnemings van het aantal kleine bedrijven kan daardoor in vijf of tien jaar worden geschat op resp. 10 en 20%, waardoor het totale aantal bedrijven ongeveer 4 of 8% zal afnemen. De werkgelegenheid van bedrijfshoofden varieert hiermede evenredig, zodat de totale werkgelegenheid met 2 of 4% zal dalen.

c. Wijziging van het produktieplan

Noch in de oppervlakte bouwland noch in die van het grasland is sedert 1950 veel verandering gekomen. Binnen het bouwlandareaal is een lichte verschuiving van knol- en wortelgewassen naar granen opgetreden, hetgeen een geringe extensivering mede bracht. Nadat in 1950 de vooroorlogse aantallen ongeveer waren bereikt is zowel de rundvee- als de varkens- en pluimveestapel nog langzaam uitgebreid; van 1955 op 1956 is echter van een afnemings sprake.

Het tuinbouwareaal breidt zich voortdurend uit. Het is (inclusief boom-, bloem- en bloembollenkwekerijen) in het gehele landbouwgebied Noord-Limburg van 1950 tot 1957 toegenomen van bijna 5.700 tot bijna 9.000 ha, of van 6% tot bijna 9% van de totale oppervlakte cultuurgrond. Dit betekent een duidelijke intensivering. In de betrokken gemeenten is er een uitbreiding geweest van

¹⁾ In feite is de invloed hiervan van gemeente tot gemeente verschillend, maar alleen het aangeven van een globaal cijfer lijkt verantwoord.

3.000 tot 4.500 ha, of van 5% tot $7\frac{1}{2}\%$ van de oppervlakte cultuurgrond. Dit betekende in vijf jaar tijd een uitbreiding van de werkgelegenheid met ongeveer 7%. Het is moeilijk te voorspellen, of deze tendentie voortgang zal vinden. De prijsverhouding waren in de afgelopen jaren zeer gunstig voor de tuinbouwteelt (asperges, augurken, vroege aardappelen, enz.). Het groeipercantage van de afgelopen jaren lijkt in ieder geval een maximum. Aangenomen kan worden een uitbreiding van de werkgelegenheid door vergroting van het tuinbouwareaal van 1% per jaar.

d. Wijziging van de mechanisatie- en rationalisatiegraad

In vergelijking met de overige zandgronden is de landbouw in Noord-Limburg behoorlijk gemechaniseerd. Het aantal trekkers zowel als de overige landbouwmachines is redelijk, mede gezien de slechts in geringe mate afwijkende bedrijfsgroottesstructuur en het grote tuinbouwareaal. Met name het aantal melkmachines is groot. Dit betekent zeker niet, dat de mechanisatie niet zou kunnen worden uitgebreid, maar wel dat de uitbreiding minder groot zal zijn dan in andere gebieden kan worden verwacht. In overeenstemming met andere en elders gemaakte prognoses kan een afneming van de werkgelegenheid door mechanisaties worden verwacht van resp. 3 en 6% in de komende vijf en tien jaar.

De redelijke mechanisatiegraad blijkt mede uit een relatief vrij hoge arbeidsproduktiviteit. Zij kan mede veroorzaakt worden door een lange arbeidstijd, maar er is reden om aan te nemen, dat een arbeidsuur in Noord-Limburg ongeveer 1,10 standaarduren vertegenwoordigt, hetgeen voor zandgrond relatief gunstig is. De rationalisatie, die mede leidt tot een hoge arbeidsproduktiviteit, zal niettemin nog wel kunnen stijgen. Het peil ervan ligt vermoedelijk redelijk.

De werkgelegenheid zal hierdoor dalen, maar het is moeilijk uit te maken hoeveel. Gedacht kan worden aan resp. 2 en 4% in vijf en tien jaar.

e. Afneming van het aandeel van vrouwelijke arbeidskrachten in de werkgelegenheid

In Noord-Limburg is het aantal medewerkende vrouwen relatief groot; ook in vergelijking met de overige zandgronden is het aandeel van vooral de medewerkende echtgenoten in de totale werkgelegenheid opvallend hoog, evenals dat van mannelijke familieleden.

Wel is de vrouwelijke arbeidsbezetting vermoedelijk sterk afgenomen in de laatste jaren nl. met ongeveer 5% per jaar. Het is echter de vraag of deze tendentie zal aanhouden, mede gezien de optredende kentering. Speciaal in het met grote seizoentoppen werkende tuinbouwbedrijf is het medewerken van vrouwen ook in de toekomst waarschijnlijk. Op het ogenblik is het aandeel van vrouwelijke arbeidskrachten in de werkgelegenheid in noordwestelijk Limburg ongeveer 15%. Aannemende, dat het tempo van de daling van dit aandeel in de toekomst de helft zou bedragen van wat het is geweest in de afgelopen jaren, betekent dit een vermeerdering van de werkgelegenheid voor mannelijke agrarische beroepspersonen met 4% in tien jaar.

Uit het voorgaande volgt een constant blijvende werkgelegenheid voor mannelijke agrarische beroepspersonen. Deze conclusie is echter slechts globaal geldig. Het is immers niet onmogelijk, dat op een verbetering van de cultuurgrond (ad a) wordt gereageerd door meer mechanisatie; dat de uitbreiding van de tuinbouw (ad c) afhankelijk is van het arbeidsaanbod; dat de vrouwelijke arbeidsbezetting een sluitpost is in plaats van een autonome factor (ad e). Het arbeidsaanbod speelt dus een belangrijke rol. Gezien het in noordwestelijk Limburg overwegende familie karakter van het landbouwbedrijf (slechts 6% van de arbeid wordt door vreemde arbeidskrachten verricht), kan een vrij constant aanbod worden verwacht. Wel zal er vermoedelijk een afvloeiing van boerenzoons plaats hebben, zoals in § 2 werd vermeld, maar die afvloeiing is op haar beurt weer mede afhankelijk van de vraag naar arbeid. Indien de arbeidsbehoefte constant blijft en er is weinig aanbod van overige arbeidskrachten, dan zal dat de afvloeiing remmen.

Op een afvloeiing van boerenzoons moet niettemin worden gerekend. Zij zal vermoedelijk minder zijn dan in § 2 is verondersteld en ongeveer 500 in de komende tien jaar bedragen. De afvloeiing zal vermoedelijk primair (na de schoolopleiding) en secundair op jeugdige leeftijd (b.v. na de militaire diensttijd) plaats hebben. Van deze afvloeiing zal bijna de helft gelokaliseerd zijn in het G.A.B.-rayon Venlo en de rest ongeveer gelijkmatig verdeeld over de rayons Venray, Weert en Roermond, waarvan in Weert het grootste aantal. In verband met het verminderen van het aantal kleine bedrijven is bovendien een zekere overschakeling van de boerenzoons naar andere bedrijven dan dat van de eigen familie te verwachten.

§ 4. C o n c l u s i e s

1. In Noord-Limburg bewesten de Maas werken in de landbouw ongeveer 12.000 vaste en ongeveer 2.100 tijdelijke arbeidskrachten. Het aandeel van de vrouwelijke arbeidskrachten in de totale werkgelegenheid is groot (15%).
2. De latente werkloosheid van boerenzoons in de zin van een te groot aantal van de medewerkende zoons in verband met de opvolgingsmogelijkheden is groot. Weliswaar vermindert dit "teveel" aan boerenzoons, doch in een matig tempo, zodat de totale latente werkloosheid als hier bedoeld in de komende tien jaar nog niet zal verdwijnen.
3. De ontwikkeling van de werkgelegenheid in de toekomst is de resultante van ontginning, uitbreiding van de tuinbouw en afnemming van de vrouwelijke arbeidsbezetting enerzijds en sanering, mechanisatie en rationalisatie anderzijds. Deze resultante zal vermoedelijk een zeer geringe omvang hebben. Onder invloed van een autonome daling van het arbeidsaanbod (boerenzoons) zal de werkgelegenheid vermoedelijk iets dalen door sterkere mechanisatie en rationalisatie.
4. Er is in noordwestelijk Limburg in de komende tien jaar een afvloeiing van boerenzoons te verwachten in de orde van grootte van 500. Bijna de helft hiervan valt in het G.A.B.-rayon Venlo. Deze afvloeiing zal in de jongere leeftijdsklassen plaats hebben.

BIJLAGE I

OMREKENING TOT VOLWAARDIGE ARBEIDSKRACHTEN

Voor mannelijke arbeidskrachten zijn de omrekeningsfactoren tot volwaardige arbeidskrachten als volgt:

15 - 17 jaar	0,70
18 - 19 jaar	0,90
20 - 59 jaar	1,00
60 - 69 jaar	0,70
70 jaar en ouder	0,10

Naast de leeftijd speelt voor de volwaardigheid uiteraard ook de arbeidsduur een belangrijke rol; bij de tijdelijk in de landbouw werkende arbeidskrachten is daarom met de werkduur rekening gehouden.

Voor de vrouwelijke arbeidskrachten is met een volwaardigheid van 60% rekening gehouden, waarbij uiteraard opnieuw de werktijd een essentiële factor is.

BIJLAGE II

BIJ HET ONDERZOEK GEBRUIKTE STATISTIEKEN
EN ANDERE PUBLIKATIES

- C.B.S.: Volks- en beroepstelling 1947;
Arbeidskrachtentelling 1950 en 1953;
Landbouwtellingen (met name van 1955);
Diverse in "Landbouwcijfers" voorkomende gegevens.
- L.E.I.: "Landbouwcijfers" 1956;
"De landarbeiders in Nederland", 1954;
"Het kleine-boerenvraagstuk op de zandgronden", 1951;
Diverse interne nota's benevens de gegevens van de in
1955 en 1957 gehouden enquêtes, resp. betreffende de
landarbeiders in de zand- en rivierkleigebieden en
de beroepskeuze van boerenzoons.
- "Agrarisch welvaartsplan Friesland", 1957.
- "Het agrarisch welvaartsplan voor Noordbrabant", 1955.
- Jaarverslag van de Cultuurtechnische Dienst over 1956.
- A.W.G. Koppejan: "De motorisatie van de Nederlandse landbouw", 1955.
(Overdruk "Landbouwkundig Tijdschrift".)
- R. Rijneveld: "De agrarische werkgelegenheid op lange termijn",
1955.
(Overdruk "E.-S.B.".)
- R.A. de Widt: "Bedrijfs grootte en verkaveling in de Nederlandse
landbouw", 1954.
(Overdruk "Economist".)